

OKNYTT

Medlemsblad för Johan Nordlander - sällskapet

Red: Lars-Erik Edlund Nr3-4 1986 Årg 7

INNEHÅLL

INLEDNING.....	1
ARTIKLAR	
Lars Rumar, Östersund - en lokalhistorisk metropol.....	3
Gudrun Pentén, Glimtar ur Östersunds bebyggelsehistoria.....	12
Hans Jacobsson, Reformpedagogen rektor Jonas Nordqvist och Östersunds elementarskola.....	26
Hans Wallentin, Fattigdom i Östersund under den s.k. champagnetiden	35
Jörgen Björklund, Industri med förhinder - exemplet Östersunds mekaniska verkstad.....	46
Catarina Lundström & Bo-Johan Estvik, Ljus över landet - ett samman- träffande mellan Anders Kilian och Carl Aström i ett Jämtland där frisinne och socialism möttes.....	57
RECENSIONER-ANMÄLNINGAR	
Mats Rolén, Läsvärt om 200-åring.....	69

Redaktörens adress:

Lars-Erik Edlund
Kullagatan 37
252 20 HELSINGBORG

Medredaktör i detta nummer:

Bosse Sundin
Institutionen för idéhistoria
Umeå universitet
901 87 UMEÅ

INLEDNING

För ett år sedan fyllde Härnösand 400 år. Nu är det Östersunds tur att fylla jämnt, närmare bestämt 200 år. Ett jubileum kan bl. a. föra det goda med sig att det ger en anledning att blicka bakåt. För Östersunds del har det - som framgår av Mats Roléns anmälan i detta nummer av Oknytt - inneburit utgivningen av en tredje del av stadens historik (den som vill ha en snabb repetition av Östersunds historia kan gärna börja med att läsa Roléns fylliga referat). Oknytt har passat på att dra fördel av den forskning som utförts inför jubileet och har för detta nummer lyckats engagera flera av jubileumbokens författare - Pentén, Wallentin och Björklund - samt delar av redaktionskommittén - Rumar och Jacobsson. De kompletteras av Katarina Lundström och Bo-Johan Estvik, som för Oknytt's räkning sammanfört sina studier rörande två kända gestalter från folk-rörelsernas Jämtland.

Den senaste stadshistoriken är, som framgår av den inledande uppsatsen av landsarkivarie Lars Rumar, ett led i en hundraårig tradition av lokalhistorisk forskning. Det är inte utan orsak som jämtarna är kända för sitt starka intresse för den egna provinsens kultur och historia. När man, som Rumar, summerar alla de initiativ som tagits av lokala krafter, framstår Östersund med rätta som en verklig lokalhistorisk metropol. En av författarna i detta temanummer, Hans Jacobsson, tillhör också dem som mest aktivt har verkat för att ge staden denna ställning. Både som redaktör för Föreningen Gamla Östersunds årskrift och som flitig författare i densamma, har Jacobsson utfört ett värdefullt arbete för att skildra olika inslag i stadens historia.

Om den nu aktuella forskningen kring Östersund anknyter till en gammal tradition, så kan man också säga att den representerar något nytt: ett begynnande samarbete med forskare från Umeå. Låt oss hoppas att det inte är en tillfällighet. Östersund och Jämtland har nämligen mycket att erbjuda forskarna: en rik och spännande historia som på ett nästan unikt sätt kan studeras i förnämliga skattkammare som stadens Landsarkiv, Länsmuseum och Länsbibliotek. Var annars kan norrlandsforskare hitta ett så väl samlat och bevarat historiskt källmaterial?

Vi har också goda skäl att se fram mot en fortsättning av forskningen kring Östersund och Jämtland. Gudrun Pentén presenterar t.ex. snart sin avhandling om Östersunds bebyggelsehistoria, Hans Wallentin verkar för att ge lokalhistoria en ställning vid högskolan i Östersund och Mats Rolén är i full färd med arbetet på den femte delen av Jämtlands och Härjedalens historia. Oknytt ber att få önska dem lycka till!

Lars-Erik Edlund

Bosse Sundin

ARTIKLAR

ÖSTERSUND - EN LOKALHISTORISK METROPOL AV LARS RUMAR

År 1880 bildades Svenska Historiska Föreningen. Teckningslistor gick ut till landets olika delar åtföljda av högstämde brev från föreningens grundare om vikten av att vårda vårt nationella och historiska arv.

Teckningslistorna och breven hamnade också i Östersund, som då var en av landets minsta städer. Staden hade emellertid just fått järnväg och sjöd av framtidsoptimism. Folk strömmade till från när och fjärran för att söka lyckan i den nya metropolen för Norrlands inland.

I denna utpräglade inflyttarstad, till synes utan djupare kulturella traditioner, fick Historiska Föreningen ett av sina starkaste fästen. Ett sjuttiototal medlemmar anslöt sig, och det var en tredjedel av hela medlemsantalet i Norrland. Den gamla kulturmetropolen, Härnösand, distanserades med bred marginal. Där fick föreningen bara 11 medlemmar med landshövding och biskop i spetsen. Bland medlemmarna i Östersund återfann man inte bara samhällets toppskikt utan även lägre tjänstemän och militärer, hantverkare och småköpmän.¹⁾

Den stora anslutningen till Svenska Historiska Föreningen i Östersund är märklig och speglar ett särpräglad andligt klimat, som utgjort grunden för en utgivning av historisk litteratur av ovanliga mått.

JÄMTLANDS LÄNS FORNMINNESFÖRENINGIS TIDSKRIFT

Relativt sent - först 1886 - bildades Jämtlands läns Fornminnesförening. Sent tillkommen var den dock inte sen till handling. Redan efter tre år var den redo att utge en egen tidskrift, den första i Norrland i sitt slag.

Denna tidskrift kom att äga bestånd fram till 1921, då fornminnesföreningen slogs samman med föreningen Jämtslöjd till hembygdsförbundet Heimbygda. Liksom andra fornminnesföreningars periodiska skrifter hade den sin tyngdpunkt lagd vid artiklar om fornminnen, arkeologi, folklivsforskning och språkliga spörsmål. Den hade emellertid också ett särmerke. Relativt många historiska och lokalhistoriska artiklar bereddes plats och så gott som varje nummer innehöll ett avsnitt - ibland ganska omfattande - med utgåvor av "fornhandlingar", d.v.s. handlingar från medeltid och 1500-tal.

De drivande krafterna bakom tidskriften de första decennierna var en skåning och en västmanlänning, lektorerna vid Östersunds läroverk Peter Olsson och Sven Johan Kardell. Den förstnämnde var naturvetare men ägnade likväl sina främsta krafter åt historiskt författarskap. Den senare var historiker men också en i länet framträdande politiker. I många år representerade han länet som riksdagsman för de frisinna.

Fornminnesföreningens utgivningsverksamhet bildade utgångspunkten för länets senare urkundspublikationer. Delvis kan man också säga, att den skapade den materiella grunden för denna. I Jämtlands län har av olika skäl en rik skriftlig kulturskatt från medeltiden bevarats. Redan den beryktade kalvskinnsprästen, Nils Ekdahl, observerade detta och förde på 1830-talet en stor samling diplom till Riksantikvarieämbetet i Stockholm. Lektorerna Olsson och Kardell knöt på sätt och vis an till Ekdahls insamlingsverksamhet, men breven samlades i Fornminnesföreningens arkiv i Östersund. På så vis skapades en av de största lokala diplom-samlingar, som idag finns i landet. Denna samling förvaras på landsarkivet i Östersund.

JÄMTLANDS OCH HÄRJEDALENS DIPLOMATARIUM

Tanken på en samlad utgåva av Jämtlands och Härjedalens medeltida samlingar - ett diplomatarium - fanns redan hos fornminnesföreningen. Antagligen började den ta konkret form genom den i länet allestädes närvarande landsantikvarien Eric Festin. Denne var starkt arkivmedveten och hade bl.a. en tid arbetat vid landsarkivet i Uppsala. Sedan han i början av seklet kom till Östersund medverkade han aktivt i fornminnesföreningens utgivningsverksamhet. I sin egen personbeskrivning uppger han, att det var han som initierade diplomatiet, och det förefaller troligt.

Han var dock ingalunda ensam, och frågan fick också, genom den bittra fejden mellan Östersund och Härnösand om förläggningen av det norrländska landsarkivet, en politisk färgning. I denna strid gällde det för de båda städerna att övertrumfa varandra i kulturella ambitioner. Diplomatariet blev en av många brickor i detta spel. Det är därför knappast någon slump, att landshövdingen och stadens borgmästare - den starkt kulturintresserade Iwan Wikström - varden som år 1927 stod som initiativtagare till Jämtlands och Härjedalens diplomatium. En särskild diplomatiekommitté utsågs och av praktiska och ekonomiska skäl ställdes den under stadens biblioteksstyrelse.

Enligt den ursprungliga planen skulle diplomatiet omfatta alla kända medeltidsdokument i Norden rörande Jämtland och Härjedalen.

Slutåret skulle vara 1540. Planen var mycket ambitiös och skulle komma att ta 50 år att genomföra. Först 1985 förelåg det sista häftet i tryck och då hade slutåret ändock ändrats till 1520. Arbetet med person- och ortsregister till de tre sista häftena - av sex - pågår ännu.

Tolkning av medeltidstext kräver kvalificerad expertkunskap, som endast periodvis har funnits tillgänglig inom länet. För de första häftena spelade landsarkivarierna Robert Swedlund och Olof Svennonius en stor roll och för de två sistnämnda har Dr. Pil. Helga Öhberg, utbildad i Tyskland men bosatt i Östersund, varit av avgörande betydelse. Diplomatariet är emellertid framför allt ett fint exempel på nordiskt samarbete på kulturområdet. Docenterna Halvard Björkvik och Kjeil Haarstad vid Trondheims universitet har svarat för viktiga insatser för arbetets genomförande. Förste arkivarien Bertil Flemström vid Ortnamnsarkivet i Uppsala svarar för de krävande och viktiga person- och ortnamnsregistren.

JÄMTLANDS LÄNS FORNSKRIFTSSÄLLSKAPS SKRIFTER

Året efter beslutet om diplomatariet, närmare bestämt i maj 1928, kunde man i länets tidningar läsa följande upprop: "Från håll, där man är intresserad av vad som rör Jämtlands läns historia, har vid mer än ett tillfälle uttalats önskvärdheten av att en form kunde utfinnas, varigenom i arkiv etc. befintliga urkunder och anteckningar, belysande våra bygders liv och förhållanden i gångna tider, kunde i en annan utsträckning än som nu är fallet göras tillgänglig i tryck."

Uppropet inbjöd intresserade till ett möte där frågan skulle diskuteras. Bland undertecknarna fanns namn som Eric Festin, Gudmar Hasselberg, författaren P.V. Enström och andra bland stadens och länets kulturelit. Vid mötet bildades Sällskapet för utgivande av skrifter till Jämtlands och Härjedalens historia. Påföljande år ändrades namnet till Jämtlands läns fornskriftssällskap.

Fornskriftssällskapet utgav under åren 1930-1959 elva skrifter, huvudsakligen urkundsgåvor. Viktigast är *Jämtlands läns domböcker och landstingsprotokoll 1621-1643* samt *Jämtländska räkenskaper 1564-1571*. Båda dessa utgåvor har försetts med person- och ortnamnsregister. Fornskriftssällskapets övriga publikationer innehåller Fale Burmans anteckningar om Jämtland, urkunder rörande Jämtlands läns tillkomst 1810, sockenbeskrivningar för Jämtland och Härjedalen 1818-1821 samt en översikt över kyrkoarkiven i landsarkivet i Östersund.

Fornskriftssällskapets arbete bars upp av några få personer, främst

Lektor Gudmar Hasselberg vid läroverket i Östersund och efter honom landsarkivarierna Robert Swedlund och Hasse Petrini. Skrifterna har haft stor betydelse för all senare forskning. Som exempel kan nämnas den norske historikern Helge Salvesens avhandling inom ramen för ödegårdsprojektet, *Jord i Jemtland*, som i mycket stor utsträckning bygger på diplomatariet och de jämtländska räkenskaperna.

Fornskriftssällskapets verksamhet har under ett par decennier legat nere. En uppgift för de kommande åren blir att åter väcka liv i den - i gammal eller ny form.

JÄMTEN OCH FORNVÅRDAREN

Jämtlands Läns Formminnesförenings Tidskrift fick en direkt fortsättning i *Formvårdaren*. Skillnaden var främst namnet och huvudmannen, som nu var hembygdsförbundet Heimbygda. *Formvårdaren* hade, liksom föregångaren, ambitionen att vara en vetenskaplig tidskrift. Den utkom årligen till 1948 och ingick då som medlemsförmån för Heimbygdas medlemmar. Ekonomin gjorde, att detta måste upphöra och fram till 1970 utkom *Formvårdaren* endast sporadiskt. Därefter har den omvandlats till en småskriftsserie.

Tidskriften *Jämten* är en helt annan och på sätt och vis ganska unik skriftserie. Den är en av vårt lands äldsta populärvetenskapliga årsböcker, utgivna av museer och hembygdsföreningar. Endast *Samfundet S:t Eriks årsbok*(1903-), *Värmland förr och nu*(1905-) och *Småländska kulturbilder*(1907-) har anor, som kan konkurrera med *Jämtens* men ingen av dem - utom möjligen *S:t Eriks årsbok* - hade samma folkliga utformning. Enligt nuvarande landsantikvariern, Sten Rentzhog, bildade *Jämten* skola för landets hembygdsböcker.

Jämten grundades av två hembygdsförfattare Anders Backman (Anders Jämte) och Erik Olsson (Åcke) 1906. Tidskriftens undertitel löd "Litterär kalender för natur och folklif förr och nu i Jämtland och Härjedalen" och den svarade rätt bra mot innehållet. Sagor, sägner, visor, dikter och annat skönlitterärt stoff intar en stor plats.

År 1913 övertogs *Jämten* av föreningen Jämtslöjd - en mycket brett arbetande hemslöjds- och hembygdsförening, som bl.a. var grundare till friluftsmuseet Jamtli. Tidskriften blev föreningens årsbok och språkrör. Föreningens intendent och senare landsantikvarie Eric Festin blev redaktör och den ställningen behöll han till sin död 1945. Den folkliga karaktären behölls även om de litterära artiklarna begränsades och de som hade att göra med hembygdsvård och museer gavs mer plats. Temanummer var Festin främmande. Alla smakriktningar tillgodosågs. Innehållsförteckningarna

brukade uppta ett femtiotal titlar och författarna hämtades bland lärde män men också, och kanske framför allt, bland bygdens egna lokalforskare från alla samhällsklasser. Antagligen har Festins redaktörskap i all sin brokighet, men också frodighet, bidragit till att skapa det breda lokalhistoriska forskningsintresset i Jämtlands län.

Efter Festin har *Jämten* redaktionellt sett stramats upp. Antalet artiklar har begränsats och blivit mer professionella, även om det populärvetenskapliga målet inte tappats ur sikte. Därigenom har lite av den frodiga allsidigheten förlorats men å andra sidan kan man nog säga att tiden var ute för den typ tidskrifter, som gamla *Jämten* representerade. Traditionen från Festins tid, att bilden spelar stor roll, har dock hållits levande, fastän man idag väljer med större omsorg. Festin älskade bilder. Ju fler desto bättre, och för att få plats för allt drog han sig inte för att minska ner en del av dem till frimärksformat.

JÄMTLANDS OCH HÄRJEDALENS HISTORIA

År 1945 firades trehundraårsminnet av freden i Brömsebro, då Jämtland och Härjedalen blev svenskt. Planeringen av jubileet började tidigt. Redan 1938 beslöt man, att det skulle celebreras genom utgivandet av ett stort verk i fyra delar om de båda landskapens historia. Återigen tycks det ha varit borgmästaren Iwan Wikström, som låg bakom. I varje fall var det han, som vid det möte i februari 1938, då "Sällskapet för utgivande av Jämtlands och Härjedalens historia" bildades, presenterade tankarna kring det stora verket. Om det är hans egna tankar eller Eric Festins må vara osagt.

I sitt anförande vid mötet betonade Iwan Wikström, att historieverket i allt väsentligt skulle byggas på primärmaterial i de offentliga arkiven. Även om det så långt det var möjligt skulle ges en lättläst form fick den vetenskapliga vederhäftigheten aldrig sättas åsido. Enligt planen skulle man vara klar med tiden fram till 1720, vilket innebar de tre första delarna, till jubileumsåret 1945.

Inom sällskapet utsågs en arbetskommitté på fem personer och en nämnd på tjugofem. I arbetskommittén ingick landshövdingen, borgmästaren och stadsfullmäktiges ordförande. Verkets förankring i de samhälleliga organen var stark.

Utgivningsarbetet kom att dra mycket längre ut på tiden än initiativtagarna hade tänkt sig. Omfattningen och kostnaderna blev också betydligt större. Till jubileumsåret var endast en del, den tredje, klar. Den omfattade perioden 1645-1719 och hade skrivits av skriftställaren och

den tidigare journalisten och senare tjänstemannen vid landsarkivet, Janrik Bromée. Till börden var han smålänning men han kom att göra sitt livs stora insats för Jämtlands län, vars store hävdatecknare han blev. Förmodligen är han en av vårt lands största lokalhistoriker, i varje fall utanför akademikernas krets. För sina insatser på detta område blev han också hedersdoktor vid Uppsala universitet.

Janrik Bromée hade också åtagit sig att skriva verkets andra del, som omfattade åren 1537-1645. Den delen blev dock färdig först 1954, när Bromée var 75 år gammal. Även mer prominenta forskare än han fick svårigheter med tiden. Som författare till verkets första del hade sällskapet lyckats engagera en av tidens mest ansedda medeltidshistoriker, nämligen professor Nils Ahnlund. Denne hade under lång tid intresserat sig för Jämtlands och Härjedalens historia och trodde förmodligen, att han ganska snabbt skulle bli färdig med sin del. Så blev det emellertid inte. Först efter 10 år, nämligen 1948, var han klar. Då kunde han å andra sidan i ett brev till sällskapet konstatera, att han "aldrig förr skrivit ett så mångsidigt arbete". Ur denna speciella synvinkel, fortsatte han, "skulle jag faktiskt tro, att boken intar en viss särställning i vår lokalhistoriska litteratur."

De tre första delarna hade njutit fördelen av att få bli skrivna av en författare vardera. Det blev svårare med de återstående delarna. Från början var det tänkt, att landsantikvarien Eric Föstin skulle svara för ett litet inledande avsnitt om arkeologi i Ahnlunds bok. Ahnlunds arbete blev dock mycket mer omfattande än vad som ursprungligen avsågs, och han föreslog därför själv, att man skulle utge en särskild del för den förhistoriska tiden. Ett avtal slöts med fil.dr Gustaf Hallström vid Riksantikvarieämbetet, att han skulle skriva denna del. Det skedde 1946. Sju år senare måste Hallström konstatera, att han inte klarat av uppgiften p.g.a. sjukdom och betungande andra arbetsuppgifter. Det blev nu de tre unga museitjänstemännen Sverker Janson, Margareta Biörnstad och Harald Hvarfner, som fick överta den fallna manteln. År 1962 förelåg deras framställning i tryck såsom en "arkeologisk inledning" till historieverket.

Till den sista delen, som skulle omfatta åren 1720-1880, lyckades man inte engagera någon, som ville åta sig författarskapet ensam. År 1949 skrev man därför avtal med fyra personer, som tillsammans skulle svara för detta. Det var kontraktsprosten Bertil Hasselberg, lektor Gudmar Hasselberg, två bröder i Östersund med djup förankring i den jämtländska forskningstraditionen, samt landsarkivarie Robert Swedlund och arkivarien

vid riksarkivet, Holger Wichman.

År 1956 fick dessa författare en skrivelse från en något trött sekreterare - redaktören Anthon Fugelstad - som haft sitt uppdrag ända sedan 1938. "Det lär", suckade han, "vara ganska förståeligt, om vårt lilla Sällskapet för utgivande av Jämtlands och Härjedalens historia efter alla dessa år börjar känna en viss längtan efter att få sitt av en hel del tidsutdräkt och andra besvärligheter kryddade företag i hamm - i varje fall börjar den som skriver dessa rader tycka, att det skulle vara skönt att bli av med en uppgift, som näppeligen varit enbart en sinekur."

Sekreterarens bekymmer är lätta att förstå. Perioden 1720-1880 var emellertid lång och källmaterialet till den var långt rikare än för de tidigare delarna. Författarna var dessutom betungade av sina ordinarie arbetsuppgifter. Historieverket var för deras del till stor del en fritidssysselsättning. Särskilt Holger Wichman, som svarade för de längsta och mest krävande avsnitten, hade ett tungt lass att bära. Det förvånar därför inte, att den fjärde delen blev färdig först 1962. År 1966 nedlade sällskapet sin verksamhet, sedan Holger Wichman färdigställt ett särskilt band med person- och ortsregister.

Jämtlands och Härjedalens historia fram till 1880 fyller 2 600 sidor. I den lokalhistoriska litteraturen i vårt land intar verket, som Nils Ahnlund påpekade, utan tvivel en viss särställning. Ännu har inget annat län lyckats föra en så omfattande och detaljerad historisk framställning till slutet. Sällskapet för utgivande av Jämtlands och Härjedalens historia och de medverkande författarna utförde verkligen ett storverk. En fortsättning har nu påbörjats. Denna gång kom initiativet från Jämtlands läns landsting, där folkhögskolelärare Carl Wangby motionerade om att man skulle avsätta medel för att fullfölja historiken fram till våra dagar. Landstingets ordförande Nils H Lundgren drev frågan vidare och lyckades samla in betydande bidrag från länets kommuner, banker och företag, förutom givetvis från landstinget. Sedan 1981 arbetar en redaktionskommitté, och som huvudförfattare har utsetts fil.dr Mats Rolén.

Vis av erfarenheten har redaktionskommittén dock ännu inte fastställt något slutår, då Jämtlands och Härjedalens historia fram till våra dagar skall vara färdigskriven!

ÖSTERSUNDS STADS HISTORIA

Framställningen av Östersund som ett centrum för utgivning av lokalhistorisk litteratur vore inte fullständig utan att nämna vad som gjorts och görs för att teckna stadens egen historia, särskilt inte

under året för ett 200-årsjubileum.

I staden Östersund saknas egendomligt nog en renodlad hembygdsförening. Däremot finns Föreningen Gamla Östersund. Den grundades 1923 och är öppen för alla som är födda i staden eller bott där minst 25 år. Man kan tycka vad man vill om medlemsbestämmelserna i denna utpräglade inflyttarstad, men det kan inte förnekas, att föreningen utfört ett betydelsefullt kulturellt arbete. Man har bl.a. sedan 1938 utgivit en egen årsskrift, som innehåller många värdefulla artiklar om länsmetropolens historia och som dessutom på ett föredömligt sätt försetts med utförliga personregister. Man har också i egen regi utgivit ett antal skrifter som t.ex. *Ortnamn i Östersund* av borgmästare Iwan Wikström och *Hus med dubbel ingång* av Carl Melin, som handlar om Östersunds märkliga logehus.

Det var också Föreningen Gamla Östersund, som låg bakom utgivandet av trebandsverket *Östersunds historia*. Genom skrivelse till stadsfullmäktige 1929 framförde man förslaget, att ett historieverk skulle utges till stadens 150-årsjubileum 1936. Stadens fäder beslöt stödja förslaget och som författare anlätades Janrik Bromée. I rätt tid förelåg två digra volymer omspännande tiden fram till 1936. Den första delen, som avser tiden före 1862, var skriven av Janrik Bromée och är långt den bästa. Bromée har ett ganska karaktäristiskt personorienterat sätt att skriva, som sätter stadens egna inbyggare i centrum framför överhögheten i Stockholm. Det hindrar inte, att boken också innehåller goda översikter och en ambition att placera in staden i ett större sammanhang. Sämre är väl den andra delen, som Bromée endast redigerade. Många av artiklarna i den präglas av brist på perspektiv och historisk sakkunskap.

När därför Östersunds stads 200-årsjubileum närmade sig, erbjöd sig en möjlighet att skriva om den andra delen och föra den fram till 1980-talet. Förslaget väcktes av Eric Festins andlige broder, den nuvarande landsantikvarien Sten Rentzhog. Arbetet utfördes under stor tidspress av fyra forskare, nämligen ekonomhistorikern Jörgen Björklund och idéhistorikern Bosse Sundin i Umeå, samt socialhistorikern Hans Wallentin och konsthistorikern Gudrun Pentén i Östersund. På våren 1986 förelåg en 450 sidor tjock och mycket välillustrerad bok om jubilarerna under de sista hundra åren.

INFÖR FRAMTIDEN

Östersund var under första hälften av detta århundrade en stad med imponerande historisk och kulturell medvetenhet. Det historiska arvet sågs rent av som en förutsättning för arbetet för framtiden.

I sin framställning om kulturlivet i Östersund ställer idéhistorikern Bosse Sundin den lite provocerande frågan om staden börjat glömma detta arv till förmån för marknadsföring, turism och andra tidens företeelser. Kanske är frågan berättigad. Östersund har på dessa områden väl följt tidens strömningar. Ändå är det svårt att tro, att de gamla ränderna helt skulle gå ur. *Jämten* fortsätter att utkomma, vackrare för varje år och arbetet med länshistoriken fortgår. Nya initiativ tas. Landsarkivet och folkrörelsearkivet har prövat lyckan och försökt starta en skriftserie. Vid högskolan i Östersund bedrivs undervisning i lokalhistoria och intresset för Jämtland och Härjedalen vid våra universitet finns.

Det borde finnas underlag för en ny generation forskare och utgivare, som även i framtiden bidrar till att kasta ljus över denna del av vårt land. Men att det behövs bärande forskarprofiler, medvetenhet och ett stort mått av uthållighet för att åstadkomma något har lokalhistoriens hittillsvarande historia i länet med all tydlighet visat.

NOT

1. Statistiken över Historiska Föreningens medlemmar är hämtad ur *Historisk Tidskrift* 1881.

OTRYCKTA KÄLLOR

Landsarkivet i Östersund:

Jämtlands läns fornskriftsällskaps arkiv

Sällskapet för utgivande av Jämtlands och Härjedalens historia arkiv

Eric Festins arkiv

LITTERATUR

Inledningar och förord till de i uppsatsen nämnda verken. Dessutom:

Olle Sefastsson, Fornvärdens pionjärer. I: *Jämten* 1986, s. 25-37,

Sten Rentzhog, Jämtens egen historia. I: *Jämten* 1986, s. 165-170 samt

Lars Rumar, I fosterländsk och konstnärlig riktning. I: *Jämten* 1986, s. 66-88.

GLIMTAR UR ÖSTERSUNDS BEBYGGELSEHISTORIA

AV GUDRUN PENTÉN

INLEDNING

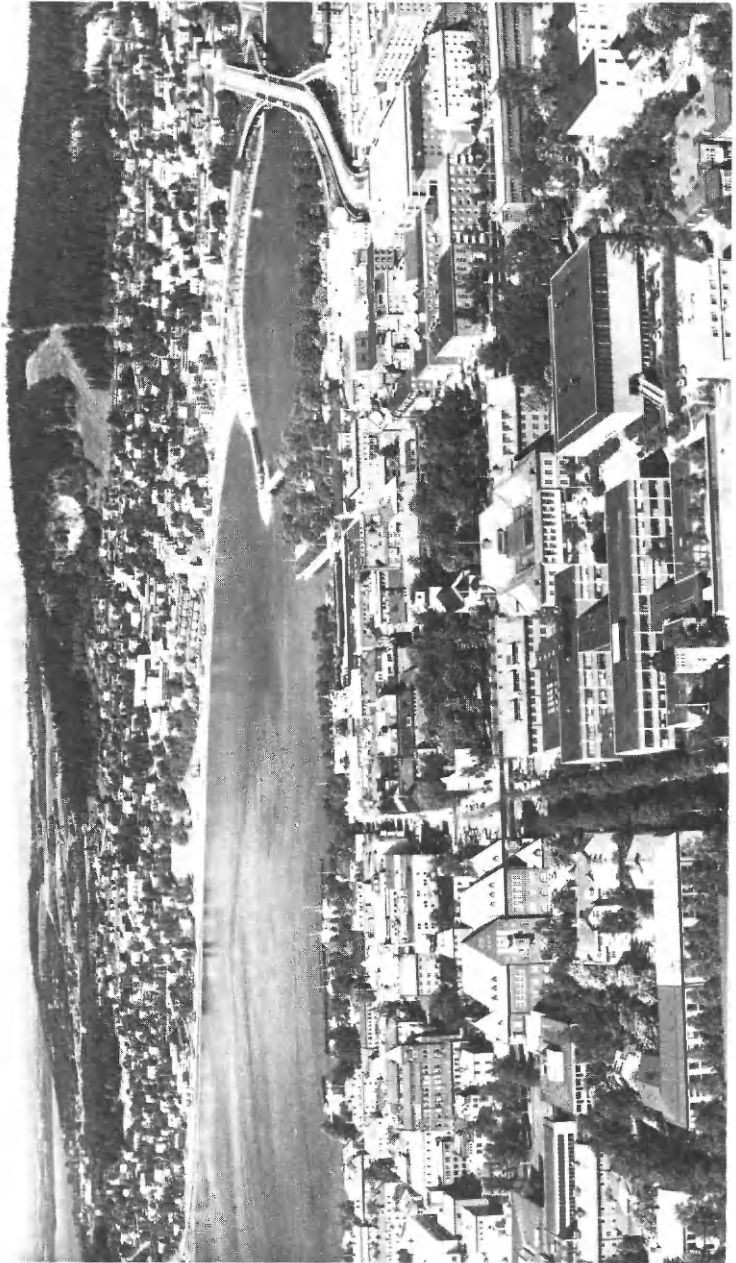
Några fakta om Östersund

Östersunds bebyggelsehistoria är historien om hur strävsamma människor med små medel byggde upp sin stad på nästanjungfruelig mark. Den 23 oktober 1786 utfärdade Gustav III fundationsbrevet för sin enda stadsgrundning i det nuvarande svenska riket. Kungen grundade sammanlagt fyra städer under sin regeringstid. Men de andra tre städerna, Tammerfors, Kuopio och Kaskö, förlades till Finland, som vid den här tiden tillhörde Sverige. Handels- och militärstrategiska skäl motiverade tillblivelsen av den lilla och enda staden i Jämtland. Vid Östersundet mellan Frösön och fastlandet skulle staden växa upp på mark som donerades av kronan.

I stadens gryning utstakade provinslantmätaren Johan Törnsten den regelbundna rutnätsplanen, i vilken de kvadratiske kvarteren symmetriskt grupperades kring Stortorget som mittpunkt. I likhet med andra svenska s.k. kronostäder tillväxte Östersund befolkningsmässigt mycket långsamt. När Östersund 1810 blev det nybildade Jämtlands läns residensstad bodde endast cirka 250 personer i staden.

Järnvägens ankomst till Östersund 1879 innebar så omfattande förändringar att man med fog kan tala om gränsen mellan gammal och ny tid. Under perioden 1880-85 ökade stadens befolkning från cirka 2 800 till 4 700 invånare och produktionen av bostäder ökade kraftigt. Till Östersund lockades också många nya affärsmän och antalet handlande nära nog fördubblades under samma period.

Från slutet av 1800-talet och under 1910-talet upplevde Östersund sin stora utbyggnadsepok när det gäller centrala innerstaden. Stenhusen vandrade in i den låga trähusbebyggelsen och flertalet banker, affärshus och skolor uppfördes under denna intensiva byggnadsperiod. Kronan på verket blev det 1912 färdigbyggda Rådhuset, som kom att symbolisera den verkliga stadsmanifestationen i den snabbt växande staden. Man får inte heller förglömma att Östersund från mitten av 1890-talet och framåt fick en misskännlig karaktär av garnisonstad. Under 1890-talet utbyggdes

Östersund har under årens lopp vuxit ut till en sammanhängande bandstad, vackert belägen vid Storsjön. I bakgrunden syns Oviksfjällen samt Frösön.
Foto: B. Weilert.

Norrlands Artilleriregementes kansli- och kasernbyggnader i sydost, helt nära stadskärnan och tätt invid staden kom 1910 Fältjägarregementets etablissemang i nordost. Dessa båda militäranläggningar kom med sina stora arealer och dominerande byggnader att prägla Östersunds stadsbild under många år. Östersund har under årens lopp vuxit ut till en sammanhängande bandstad längs Storsjön. Vi möter en modern handels-, administrations- och utbildningsstad som med sina drygt 39 000 invånare inte bara utgör centrum för den egna kommunen utan också för hela Jämtlands län. Men den norrländska småstadscharmen finns fortfarande kvar i de sluttande gränderna i innerstaden och i köpmannagårdarnas låga trähusbebyggelse längs Storgatan.

Vad är Östersund?

En stads bebyggelsehistoria kan förmodligen beskrivas på flera sätt. Väljer man den traditionella, deskriptiva metoden med en kronologisk axel ger man en heltäckande bild, där allting "sopas" med och ingenting riskerar att falla över kanten. Men med denna metod är samtidigt risken stor att man missar att profilera stadens speciella särdrag. Jag tänkte därför i mitt avsnitt uppehålla mig vid några sådana särdrag, som skiljer Östersunds bebyggelsehistoria från andra städers: den första stadsplaneringen, Stortorget utformning samt Östersunds rådhus.

ÖSTERSUND - DEN GRÖNA STADEN

Provinslantmätare Johan Törnsten från Brunflo fick i uppdrag att utarbeta Östersunds första stadsplan, vilken antogs av Kungl Maj:t 1788. Redan 1641 utfärdades en bestämmelse som föreskrev att alla nya svenska städer i Finland och Sverige skulle anläggas efter en regelbunden rutnätsplan av renässanstyp och att de äldre städerna efterhand skulle regleras efter sådana planer.¹⁾ Denna renässansplan förblev sedan huvudidealet inom den västerländska stadsplanekonsten till slutet av 1800-talet.

Den av Törnsten utarbetade stadsplanen var således en tidstypisk rutnätsplan, dock ovanligt konsekvent och väl sammanhållen. Man får komma ihåg, att det på platsen för den nya staden inte fanns någon annan bebyggelse än en kronogård att ta hänsyn till. Detta underlättade säkerligen Törnstens utstaknings- och planeringsarbete. Stadsplanen blev symmetriskt ordnad kring Stads Torget (nuvarande Stortorget) och var genom fem långgator och sju tvärgator uppdelad i 24 kvarter, inrymmande 136 tomter.

Kraven på brandsäkerhet var högaktuella vid denna tid och därför

föreskrev Törnsten, att endast varannan tomt skulle få bebyggas och varannan användas till kryddgård. På detta sätt skulle bebyggelsen komma att få en sicksackutformning i planen. Törnsten insåg förmodligen också, att det skulle gå långsamt med inflyttningen, varför denna föreskrift också var ett sätt att snabbt få hela stadsytan utnyttjad. Törnsten planerade långgatornas bredd till cirka 12 m och grändernas till cirka 7,5 m (20 respektive 12 alnar). Här tog Törnsten till i underkant, då det fanns föreskrifter om en betydligt vidlyftigare gatubredd:²⁾ Ett modernt inslag i 1700-talets stadsplanering var Sjögatan, nuvarande Strandgatan. Kravet på strandgator återkom ständigt i stadsplaneringen och fanns redan stadgat i 1664 års Gästgiveriordning. Minst 70 alnars bredd skulle strandgatorna ha i nya städer. Oftast försökte man under 1700-talets senare del frilägga stränderna i nedbrunna städer, som ännu inte reglerats i detta avseende.

Nyanlagda städer däremot, som Kaskö och Östersund, fick direkt väl tilltagna friytor utmed stränderna. Kraven på sådana strandgator motiverades framförallt av brandsäkerhetshänsyn, då det ansågs nödvändigt att stränderna hölls fria för att inte hindra vattenhämtning om brand utbröt i staden. Även förläggningen av begravningsplatsen i Östersund var ett svar på de strävanden som utmärkte 1700-talets stadsplanering. Kring 1750 började man allt starkare att framföra kravet på att begravningsplatser av hälsoskäl borde förläggas utanför städerna. 1779 stadgade Kungl Maj:t att kyrkogårdarna skulle förläggas utanför städerna, vilken föreskrift först tillämpades i de av Gustav III anlagda städerna Tammerfors, Kuopio, Kaskö och Östersund.

Under grundläggningsskedet var Östersund för sin försörjning starkt beroende av det agrara omlandet. Om skördarna slog fel, med missväxt som följd, drabbades också den lilla staden svårt. Statsmakten fick således acceptera - även om den ville att borgerskapet huvudsakligen skulle ägna sig åt stadsnäringar - att stadsborna för sitt uppehälle var beroende av jordbruk. Därför försågs Östersund, i likhet med andra nygrundade städer, med generöst tilltagen donationsjord, där avsikten var att markområdet utanför staden skulle brukas gemensamt av borgarna. I ägorättslig mening fick således *staden* och inte dess invånare donationsjorden, vilket innebar, att marken som inte bebyggdes, endast fick användas för offentliga ändamål, eller på sin höjd tillfälligt fick upplåtas åt enskilda borgare i staden.

Johan Törnsten fick också uppdraget att fördela tomter och jordlotter till borgerskapet. Varje borgare försågs därför generöst med kryddgårds-

Tomtfördelningskarta för Östersund 1788

Johan Törnstens tomtfördelningskarta från 1788, som visar den växelvisa förläggningen av byggnadstomter och kryddgårdstomter.

tomt, kålhagstomt, vretlott och dessutom skogsslott och därtill betesmark åt kreaturen och hästarna kring staden. Redan i oktober 1788 hade Törnsten färdigställt en tomtfördelningskarta, efter vilken han sedan fördelade tomter till hugade borgare. Det kvadratiske, slutna torget omgavs av fyra kvarter, vardera bestående av två byggnadstomter och två rektangulära kryddgårdstomter. De övriga kvadratiske kvarteren indelades vardera i tre byggnadstomter och tre kryddgårdstomter med samma storlek.

På detta sätt kom byggnadstomterna och de därtill hörande kryddgårdstomterna att ligga växelvis både inom samma kvarter och i förhållande till närmaste byggnadstomter och kryddgårdar inom angränsande kvarter. Slutligen avsattes öster om staden, i fonden av nuvarande Samuel Permans Gata, en tomt för kyrka eller skola och norr om staden tomten för begravningsplats. Därtill adderade så Törnsten 1791 en rad kålhagskvarter kring staden. Dessa kom att ligga som en grön zon kring den första stadsplanen, ända tills stadsplanen 1846 tillät bebyggelse även på kålhags- och kryddgårdstomter.

Östersunds första stadsplan blev på detta sätt - åtminstone i teorin - utlagd så att största möjliga yta för grönska skulle kunna präglade stads- miljön. Östersund blev planlagd som en grön stad och beträffande de växelvisa krydd- och byggnadstomterna kan man inte finna något liknande i svensk stadsplanering från den tiden. Idag lägger vi stor vikt vid en estetisk tolkning av detta fenomen - för Törnsten handlade det förmodligen enbart om praktiska motiv: odling för överlevnad samt brand- säkerhet.

STORTORGET

Stortorget i Östersund är intressant ur ett både samhällshistoriskt och stadsmorfologiskt perspektiv. Denna slutna, kvadratiske torgtyp är relativt ovanlig inom skandinavisk stadsplanering. Av många planerade slutna torg i Sverige anlades endast sex. Det var i städerna Karlstad, Vimmerby, Uppsala, Piteå, Östersund samt Haparanda.³⁾ Denna torgtyp åstadkoms inte på det vanliga konventionella sättet genom att ett kvarter lämnades utan bebyggelse, utan skapades genom inskärningar i fyra kvarter så att torgets hörn blev slutna och gatuinfarterna förlades till torgsidornas mitt. Detta var en medveten strävan att skapa ett slutet "friluftsrum" med en öppning i varje "vägg".

Rent stilmässigt går det att härleda denna torgtyp till renässansens stadsbyggnadslära, i vilken rumsskapande effekter i stadsbilden var väsentliga. Vill man vara riktigt grundlig, kan torgtypen härledas ända tillbaka till de romerska härlägren, men då de formskapande motiven

Gregoriemarknad på Stortorget i Östersund omkring år 1900.

där snarare var militärstrategiska än estetiska, kan vi nog nöja oss med en något grundare, historisk härledning! Klassicismen tog upp torgtypen igen och de kvadratiska torgen i de symmetriskt regelbundna stadsplanerna fick en harmonisk klarhet i stadsbilden som blev både renässansmässig och klassicistisk.

Endast torgen i Piteå, Uppsala och Haparanda är något så när bibehållna idag. Östersundstorget har förlorat sin ursprungliga form under årens lopp: vid tillämpningen av 1881 års stadsplan "öppnades" torget mot öster på så sätt, att den nordöstra tomten borttraderades. Sedan bibehöll torget en oregelbunden form fram till 1903, då slutligen den sydöstra tomten upptogs i torgytan. Därmed förlorade Stortorget i Östersund sin nära nog unika ställning inom svensk stadsplanekunst.

Stortorget utgjorde en centralpunkt inte bara i stadsplanens symmetriska uppbyggnad utan även i samhällslivet i Östersund. De årligen återkommande tre marknaderna flyttades 1798 från Frösön till Östersund och framförallt Gregoriemarknaden gjorde Stortorget till en central plats inte bara i Östersund, utan även för marknadslivet i hela norra Sverige. Varje år i mars byggdes här upp "en stad i staden" av marknadsstånd, grupperade

i ett speciellt mönster längs de på torget korsande gång- och körstråken. Staden tog in ansenliga summor i de marknadshyror, som torghandlarna betalade. Från år 1843 infördes också torgdagar onsdagar och lördagar. Torget var ett levande torg i dess sanna bemärkelse.

Kanske framförallt vid marknaderna utgjorde Stortorget skådeplatsen för ett glatt och blandat folkmyller. Under tidernas lopp har Stortorget också utgjort skådeplatsen för möten, parader, tävlingar m.m. Stortorget var Östersunds hjärtpunkt, med Storgatan som pulsåder, där affärscentrum hade sin tyngdpunkt långt in på 1900-talet. På torget träffades man, här knöts kontakter, här låg Borgens nöjesetablissemang och senare Grand Hotell.

Frimarknaderna avlystes 1913 men pågick ännu några år till i Östersund, för att helt ha tynat bort under första världskriget. Så sent som 1950 blåste man nytt liv i den gamla traditionen och höll en Gregoriemarknad på Stortorget. Och 1986 i samband med firandet av Östersunds 200-årsjubileum återuppväcktes Gregoriemarknaden igen.

ÖSTERSUNDS RÅDHUS

Bland de frågor som dryftades mest i stadsfullmäktige under 1900-talets första år var frågan om ett nytt stads- eller rådhus i Östersund. Frågan hade egentligen sin upprinnelse under 1860-talet. Lektor Lorenz Hammargren motionerade i stadsfullmäktige den 24 november 1862 om inköp av den s.k. Zetterbergska tomten vid nordöstra delen av Stortorget, i syfte att där uppföra ett nytt rådhus. Men 1864 fattade fullmäktige plötsligt beslut om att man skulle bygga rådhus vid Nytorget istället. Detta beslut blev aldrig verkställt. Tio år senare är man tillbaka på Zetterbergska tomten vid Stortorget, men p.g.a. dess ytmässiga begränsning övergav man för tillfället denna tomt och inköpte den s.k. Lindbergiska gården eller Stadsgården 1874.

Då Stadsgården med tiden tycktes bli både trång och obekväm började man vid tiden kring sekelskiftet att åter titta sig om efter en ny tomt för rådhusbygge. En kommitté tillsattes och efter kommitténs förordande av gamla läroverkets (Gamla skolans) tomt som ny rådhusomt inköptes densamma. Men inget mer hände, tydligen var stadens styrande osäkra. Den Zetterbergska tomten vid Stortorget ville man ännu inte helt förkasta. 1902 skissade arkitekten N.F. Bengtsson på ett rådhus med huvudfasaden mot torget och flyglar mot Prästgatan. I byggnaden ville man också inreda en saluhall. Men även andra alternativ undersöktes. Till slut vände sig stadsfullmäktige till stadens egen arkitekt Melander för råd

Östersunds rådhus blev den verkliga stadsmanifestationen när det invigdes år 1912. Rådhuset ritades av arkitekt Frans Wallberg. Foto: G. Pentén.

och hjälp. Av olika alternativ förordade Melander Stadsgårdens tomt för byggande av nytt rådhus. Han ritade också ett förslag till nytt rådhus: "Byggnaden med fasad åt Strandgatan och Drottninggatan (nuvarande Samuel Permans Gata) är hållen i slottsstil och har ett tilltalande yttre". Melander vurmade i sitt utlåtande över de olika platsalternativen för ett bevarande av Gamla skolan "ehuru endast af trä, alltför prydlig och värdefull för att borttagas".⁴⁾ Trots att Kungl Maj:t 1904 medgav försäljning av Gamla skolans tomt till staden, rådde det stora svårigheter att på denna tomt inrymma stadens alla nödvändiga funktioner, till vilka vid denna tid hörde både polis och brandkår.

1906 höll man båda alternativen levande; skolhustomten och tomten vid Stortorget. Ny rådhusbyggnadskommitté bildades och arkitekterna Knut Gyllencreutz och A.E. Melander skissade båda på olika byggnadsalternativ. 1907 vände sig slutligen stadens styrande till en av landets ledande auktoriteter inom området, förste intendenten Isak Gustaf Clason vid Kungl. Överintendentsämbetet. Man ville att Clason skulle yttra sig över vilket av de tre alternativen som var bäst för ett nytt rådhusbygge: a) hela kvarteret i vilket Stadsgården var inrymd b) övre eller östra delen av Stortorget c) Gamla läroverkets tomt.

För Clason tycktes det vara av största betydelse att ge rådhuset monumentalitet och genom sitt läge möjlighet att behärska sin omgivning. Efter att ha företagit en studieresa till Östersund, yttrade han sig

sålunda: "Vid anläggandet af en monumentalbyggnad /.../ är det af vikt icke blott att söka gifva åt densamma monumentala mått och monumental hållning, utan ock att välja platsen så, att den verkligen får någon omgifning att beherska".⁵⁾

Av de tre alternativen förordade Clason platsen vid östra delen av Stortorget. Den enda invändning mot torgalternativet som Clason hade var torgets starka lutning. Han menade att lutningen skapade oro bland byggnaderna kring torget, men dock att ett rådhus i östra delen skulle kunna avhjälpa denna oro. Clason såg i det slutna torget en perfekt monumental rådhusgård. "Uppförande af en monumental byggnad på öfre delen af Stora Torget innebär alltså enligt mitt förmenade, icke blott fördelar för själfva byggnaden, utan torde vara det enda sättet att utaf detta torg, med dess enastående vackra utsikt öfver Frösön genom dess 'fönster' i väster, åstadkomma en proportionerlig och tilltalande plats".⁶⁾ Det fanns vissa förbehåll när det gällde Stortorget, vilket Clason också var medveten om: den ytmässiga begränsningen, inkräktandet på torghandeln, Samuel Permans Gatans avstängande (dåvarande Drottninggatan) och sist men inte minst - den stora eldfaran.

Trots Clasons yttrande beslöt ändå fullmäktige att ett nytt rådhus skulle byggas på det gamla läroverkets tomt. En ny rådhusbyggnadskommitté, nu i styrelseform, tillsattes, bestående av bl.a. herrarna Albert Olsén, Emerik Emanuel Livén, Carl Lignell, Erhard Borggren och August Hellström. Man beslöt 1908 att utlysa en arkitekttävling kring det nya rådhuset. Tjugofem svar inkom och av dessa placerades arkitekten Frans Wallbergs förslag på vinnande plats. Prisnämnden, bestående av herrarna Clason, Lignell och arkitekten Ernst Stenhammar från Stockholm, yttrade sig sålunda: "Af samtliga tävlande hade dock arkitekten Frans B Wallberg så som ingen annan lyckats skapa ett /.../ öfverlägset förslag som dessutom hvad arkitekturen beträffade ställde de öfriga bakom sig."⁷⁾

Det var ingen lätt uppgift Wallberg hade att tampas med. Dels gällde det att anpassa byggnaden till platsen, dels gällde det att ge lokaliteter åt en mängd inrättningar och verksamheter - rådhusrätt, magistrat, polis-kåren med arrestlokaler och arkiv, stadsfullmäktiges, nämndernas och kommittéers sammanträden, ämbetsrum, kontor och arkiv, Östersunds utskänkningsaktiebolags minuteringslokal, kontor och lager m.m., samt dessutom reservutrymmen.

I sista minuten 1908 väckte stadsingenjören Nils Gellerstedt, hitkallad från Kommunaltekniska byrån i Stockholm, ett förslag om ny plats för rådhusbyggnaden.⁸⁾ Han förordade genom byggnadsnämnden att rådhuset

istället skulle placeras på andra sidan Rådhusgatan (dåvarande Repslagar-gatan) på de av staden tillhöriga tomterna 209, 210, 227 och 228 med huvudfasad åt Rådhusgatan. Denna snabba ändring sammanhängde med regleringen av dåvarande stadsplanen och omändringen längs Rådhusgatan. Omändringsförslaget för Rådhusgatan hade väckts av Carl Lignell i en skrivelse till byggnadsnämnden. Skrivelsen gällde frågan om att ordna tomterna kring Rådhusplatsen till en lämplig stadsdel för offentliga byggnader. Resultatet blev att rådhusarkitekten Wallberg fick i uppdrag att även rita ett förslag till denna monumentala omgivning för rådhuset. (Men i Carl Lignells förslag var rådhusbyggnaden fortfarande placerad på den gamla skolhustomten.) Han föreslog en "tilltalande gruppering av monumentalbyggnader" längs Rådhusgatan: Mitt emot rådhuset (på nuvarande rådhus-tomten således) föreslog Lignell en pampig byggnad för "Norrlands Hovrätt" med långsträckt fasad och framspringande flyglar. Huvudbyggnaden skulle vara lika långt indragen från gatans mittlinje som det nya rådhuset på andra sidan. "Häri genom är början gjord till åstadkommande af en innesluten plats, ett torg, om man så vill."⁹⁾

På papperet försåg Wallberg denna rådhusplats med planteringar och fontän, samt föreslog en rad monumentalbyggnader längs Rådhusgatan, av vilka endast biblioteksbyggnaden i hörnet av Kyrkparken realiserades. Bl.a. hade Wallberg tänkt sig en tillbyggnad av Flickskolan längs Rådhusgatan samt en enorm kyrkobyggnad i nordöstra hörnet av Kyrkparken mot Samuel Permans Gata och Rådhusgatan: "Ett mäktigt tornparti lägges särskilt alldeles upp i hörnet /.../ för att bli synligt i alla väderstreck och som fond i gatuperspektivet".¹⁰⁾ Slutligen kan nämnas att den nya läroverkbyggnaden, som ju redan fanns på platsen, var tänkt att ingå i raden av monumentalbyggnader.

Sammanfattningsvis kan man se dessa storvulna planer på de offentliga byggnadernas paradesplanad genom Östersund, som ett tidstypiskt stadsplanegrepp. Men det var också ett uttryck för att det vid denna tid fanns en tydlig strävan från stadens styrande att förskjuta stadens administrativa centrum mot sydost, från att tidigare ha legat i centrala staden med tyngdpunkt vid Stortorget. Nils Gellerstedts förslag att förlägga rådhuset på östra sidan av Rådhusgatan stred inte mot dessa planer. Tvärtom såg man hans förslag som mera praktiskt och funktionellt.

Stadsingenjörens motiv var bl. a att den östra tomten var rymligare med tanke på en framtida expansion och att den låg högre så att ett rådhus där bättre kunde dominera omgivande bebyggelse. Han menade även att den gamla läroverkstomten genom sina planteringar och sin lummiga grönska

skulle bilda en förplats till rådhuset på andra sidan gatan: "En sådan förändring av byggnadsplatsen för rådhuset skulle ej medföra något uppriivande av det genom rådhusävlingen vunna goda resultatet, i det att rådhusritningarna synas mig utan större förändringar kunna apteras för den här föreslagna tomten."¹¹⁾

1908 beslöt så fullmäktige enhälligt, efter både rådhusbyggnadsstyrelsens och Wallbergs bifall att platsen för det nya rådhuset skulle bli tomterna öster om Rådhusgatan, d.v.s. där det ligger idag. Östersunds rådhus blev den definitiva stadsmanifestationen när det uppfördes under åren 1909-12. Frans B. Wallbergs byggnad betecknades av samtida kolleger som något av "det bästa som av modärn svensk arkitektur hittills framkommit."¹²⁾

Rådhuset uppfördes i en konsekvent genomförd nationalromantisk stil med fästningsliknande prägel. Byggnaden består av en huvuddel med mittpunkten accentuerad av ett magnifikt torn och en monumental trappanläggning. Därtill byggdes ursprungligen två flyglar mot öster, men den södra nedrevs 1970 i samband med tillbyggnaden av nämndhus. Taken är djupt neddragna, fönstren är tätt spröjsade och det finns ett flertal burspråk och frontespiser. Karakteristiskt är också fasadens rundbågiga utsmyckningar och alla rundbågiga valv kring dörrarna. Tornet är utformat efter förebild av en jämtländsk klockstapel. Hela byggnaden uppfördes i hälsingborgstegel, medan man i terrassmurar och olika ornament använde sig av jämtländsk kalksten. I så stor utsträckning som möjligt använde man sig av arbetskraft och hantverkare från länet. Stora delar av den inredning och de interiördetaljer som Wallberg ritade finns kvar i dag, likaså de skulpturella utsmyckningar som utfördes av jämtlandsskulptören Olof Ahlberg.

Nämndhustillbyggnaden

En av de största enskilda byggnadsfrågorna som stimulerade både debatt och politisk diskussion under 1940-50- och 60-talen, gällde byggandet av ett nämndhus i anslutning till Östersunds rådhus. Det stora engagemanget från invånarnas sida kan förklaras av att så folkära byggnader som Gamla skolan och Flickskolan hotades i de olika alternativa förslagen till platsen för det nya nämndhuset.

Problemet gällde att anskaffa lokaler till den växande offentliga förvaltningen och hela tiden laborerade man med en eller flera byggnaders placering i kvarteren Lagboken och Kokboken. Drivande kraft var hela tiden stadsarkitekten Henric Nordlund, som själv skissade på olika lösningar. I detta sammanhang presenterade han också förslag på ett nytt teaterbygge i hörnet Hamngatan/Rådhusgatan, som är platsen för

nuvarande Länsbiblioteket. Man var nämligen helt övertygad om att Gamla teatern vid Gustav III:s torg snart skulle rivas.¹³⁾ På denna tomt fanns det långt gångna planer på att uppföra ett nytt medborgarhus. Nämndhusfrågan avgjordes definitivt 1965 när arkitekten Gösta Wiman presenterade sitt förslag. Detta gick ut på att genom rivning av Rådhusets södra flygel ansluta ett nämndhus, som i flera etapper och byggnader sedan skulle sträcka sig över hela kvarteret. I december månad uppdrog fullmäktige åt centrala byggnadskommittén att verkställa till- och ombyggnad enligt Wimans förslag.¹⁴⁾ Protesterna mot flygelns rivning började strömma in från både enskilda och organisationer. Kulturnämnden protesterade kraftigt mot den föreslagna rivningen och 1970 hade ännu ingenting skett. Samma år fick fullmäktige ta emot tre bundna band, som innehöll 8 470 namnunderskrifter mot rivning av Rådhusets södra flygel! Trots den kanske kraftigaste opinionsmanifestationen i stadens historia, verkställdes rivningen av södra flygelns och utbyggnaden av nämndhuset sattes igång.

NOTER

1. Book, T, Nordiska stadsplanetyper, *Geografiska Notiser* 1969, Lund 1969.
2. I 1664 års gästgiveriordning stadgades om 20 alnars bredd för huvud- och strandgator och senare togs även Stockholms byggnadsordningar till förebilder, där det i 1736 och 1763 års byggnadsordningar föreskrevs, att huvud- och strandgator skulle mäta 24 alnar. Däremot ansågs det tillräckligt om tvärgator och gränder höll 20 eller åtminstone 16 alnars bredd. Av 1700-talets nyprojekterade städer försågs Kaskö med väl tilltagna gatubredder medan man i de övriga - Tammerfors, Kuopio och Östersund - inte var lika generös. (1 aln = 0,593802 m.)
3. Henrik Lilius har i en avhandling om torget i Brahestad, Finland, dokumenterat torgetypens historiska härledning och utbredning. (Lilius, H., *Der Fekkatori in Raabe. Studien über einen eckverschlossenen Platz und seine gebäudetypen*, Helsingfors 1967.) Endast följande slutna, kvadratiske torg realiserades i Skandinavien: Under 1500-talet Karlstads torg (det äldsta, slutna torget från 1584). Under 1600-talet anlades Oslo torg (1624 års stadsplan) samt torget i Vimmerby, Uppsala och Piteå. Sedan under 1700-talet blev denna torgetyp aktuell i Finland i städerna Kaskö, Brahestad och Björneborg. Därtill kom torget i Östersund, som var det enda slutna 1700-tals torg som realiserades inom Sveriges nuvarande gränser. Under 1800-talet försågs den yngre staden Haparanda i sin stadsplan från 1820 med ett kvadratisk, slutet torg.
4. Östersunds stadsfullmäktiges protokoll 1902 2/12 § 20. *ÖSA*.
5. Östersunds stadsfullmäktiges protokoll 1907 26/3 § 3. *ÖSA*.
6. *Ibid*
7. Östersunds stadsfullmäktiges protokoll 1980 2/6 § 6. *ÖSA*.
8. Östersunds stadsfullmäktiges protokoll 1908 6/10 § 6. *ÖSA*.
9. 1908 års stadsplaneförslag. Byggnadsnämnden 23/12 1907. Bil A. *ÖSA*.
10. *Ibid*

11. Se not 8.
12. *Tidskriften Arkitektur* 1907.
13. "Nämndhus vid Gröngatan och teater vid Hamngatan", *Östersunds Posten* 9/3 1946.
14. Östersundsstadsfullmäktiges protokoll 1970 21/4 § 67. *ÖSA*.

ÖSA = Östersunds stadsarkiv.

REFORMPEDAGOGEN REKTOR JONAS NORDQVIST OCH ÖSTERSUNDS
ELEMENTARSKOLA
AV HANS JACOBSSON

Redan 1791 framställde borgerskapet i Östersund förslag om inflyttning till staden av Frösö trivialskola liksom av Frösöapoteket och postkontoret. Dessa sistnämnda inflyttade snart nog men skolan dröjde ända till år 1847. Det var framförallt rektorn och lärarna som motsatte sig skolans flyttande. Ännu 1835 framhöll lärarna i sitt gemämla mot en flyttning, att Östersund egentligen inte var annat än en stor by och att man i staden kunde befara brist på rum för lärarpersonalen och skolungdomen. Ekonomiskt skulle en flyttning bli till nackdel för lärarna, då de inte kunde utnyttja skolhemmanet på Frösön på samma sätt som förut. En sak som talade för flyttning var dock att skolhuset på Frösön förr eller senare måste ombyggas.

Det som gjorde att flyttningen av trivialskolan slutligen 1847 kom till stånd, var att skolans rektor sedan 1833 fil. mag. Jonas Nordqvist upptog tanken på att skolan i samband med flyttningen skulle kunna påbyggas med några klasser, så att eleverna skulle kunna, som det hette, dimitteras till akademien utan att ha genomgått något gymnasium. Den skolform, som rektor Nordqvist tänkte sig att införa i Östersund eller, om inte flyttning kom till stånd, på Frösön, var den som representerades av Nya Elementarskolan i Stockholm.

Varför då inte förutom trivialskolan ett fullständigt gymnasium? Ja, för det första skulle Domkapitlet i Härnösand, bakom vilket stod Härnösands gymnasiums rektor och lektorer, absolut motsätta sig något sådant. Om Frösön eller eventuellt Östersund skulle få gymnasium, skulle liknande krav ställas i Piteå och Umeå, för att inte säga i Luleå och Sundsvall. Och hur gick det då med Härnösands ställning som Norrlands lärdomsstad (Norrlands Athen)?

För det andra var Jonas Nordqvist ingen vän av gymnasierna. Redan i ett våravslutningstal vid Frösö trivialskola så tidigt som 1835 uttalade han som sin uppfattning, att uppspaltningen på trivialskola (lärdomsskola) och gymnasium var felaktig och ödesdiger. De 14 - 16-åriga ynglingarna var inte vuxna gymnasiet med dess större frihet, som lockade till självsväld, och dess föreläsningmässiga undervisning. Det gällde

att i stället slå ihop trivialskola och gymnasium till ett enhetligt läroverk.

Jonas Nordqvist framstår redan i detta tal som reformpedagog och på 1840-talet tog hans reformidéer sig uttryck i verksamhet på olika sätt. Man kan ifrågasätta, om det inte var han som "öppnade" reformdebatten och satte igång med reformsträvandena i läroverksfrågan på 1840-talet. (Se därom t.ex. Albin Warne, *Läroverksfrågan i vårt land under 1840-talet*, Årsböcker i svensk undervisningshistoria 99-100.)

Vid 1840 års riksdag framlades en motion i skolfrågan av prosten J.A. Säve i Tuna, en av Härnösands stifts representanter i prästeståndet. En likartad motion väcktes av Säve vid 1844-45 års riksdag. Att bägge motionerna inspirerats av eller rentav skrivits av Jonas Nordqvist framgår av en brevväxling mellan honom och Säve. I ett brev till Nordqvist av den 6 mars 1840 tackar Säve "för den intressanta och viktiga motion som Bror utarbetat och som genom vännen Nyholm [apotekare i Östersund] blifvit mig meddelad". - "Då jag i hufvudsaken delar Brors frisinnaede åsikter i afseende på hela vårt skolväsende[...] var det mig dubbelt kärt att här framträda såsom organ för Dina och ortens tänkesätt". Det sistnämnda avser förslaget i motionen, att en elementarskola skulle upprättas på Frösön eller i Östersund.

Sedan den motion, som väcktes under riksdagen 1844-45, i huvudsak bifallits av tre stånd (adeln, borgarna och bönderna) men ej av prästeståndet, skriver Säve 4 februari 1845 med full förtjusning: "Lika litet kunde Du väl föreställa Dig, att den gnista till en så genomgripande reform, som Du genom den mig meddelade motion utkastade i Riksständen vid senaste riksdag, skulle så snart uppblossa till en den gamla Läroverksformen förhärjande låga". Emellertid dröjde det ända till 1849, förrän den dåvarande jämtlandsfödde ecklesiastikministern, senare biskopen, Paul Genberg lyckades genomföra läroverksreformen.

Då var reformen vad Östersunds elementarskola beträffar redan ett faktum. År 1845 framställde den då nye landshövdingen i Jämtlands län A.P. Sandström i ett memorial till Kungl. Maj:t förslag om Frösö trivialskolas inflyttning till Östersund och i samband därmed omorganisation. Han påpekade bl.a. "stadens pågående raska utveckling". Resultatet av landshövdingens och indirekt rektor Nordqvists agerande lät inte länge vänta på sig. Memorialet inlämnades den 29 april 1845 och redan den 21 maj 1845 kom ett kungligt brev, där det uttryckligt bestämdes, att Frösö Lärdomsskola (från 1821 namn på trivialskolan) skulle flyttas till Östersunds stad. Efter bl.a. hörande av Frösöskolans kollegium utfärdades

så reglementet för Östersunds Elementarskola den 25 juni 1847. Enligt detta skulle antalet klasser vara 8. Linjerna var: A-linjen - utan klassiska språk, B-linjen - med latin, C-linjen - med latin och grekiska, D-linjen - med latin, grekiska och hebreiska. S.k. fri flyttning skulle äga rum, dvs. efter förhör av enskilda elever, så snart eleven läst in sitt pensum, och inte som i andra skolor vid denna tid och senare enbart vid läsårets slut. Lärarna skulle meddela ambulatorisk undervisning, dvs. man skulle inte, frånsett klass I, ha klasslärare utan ämneslärare.

I fortsättningen kommer skolans inflyttning till Östersund, ordnandet med och byggandet av skollokaler och skolans första verksamhet i staden att tas upp till behandling, men först något om den man, som stod i spetsen för allt detta, rektor Jonas Nordqvist. Vem var han? Ja, han föddes i Härnösand den 7 november 1798 och var son till en fattig fiskare där. Säkerligen med uppbudande av allt vad hemmet förmådde och under stora umbäranden fick han studera, först vid skolan och gymnasiet i Härnösand och sedan som student i Uppsala, där han inskrevs vid universitetet 1819 och promoverades till filosofie magister 1824.

Sin läroverksamhet började Nordqvist som vikarierande kollega vid Härnösands apologistkola 1824, där han blev ordinarie 1826. Ht 1831 - vt 1833 tjänstgjorde han som gymnasieadjunkt ävenledes i Härnösand, och undervisade förutom i latin, även i naturalhistoria och matematik. Ht 1833 tillträdde så Nordqvist rektoratet på Frösön. I sept. 1835 prästvigdes han, samtidigt som han avlade pastorexamen. 1839 var han orator vid prästmötet i Härnösand ("Oratio in memoriam E.A. Almqvist"). Det naturliga hade varit att rektor Nordqvist efter ett tiotal år som rektor hade fått ett av stiftets bättre pastorat, i synnerhet som han var en framstående talare och predikant och hade en befäst, personligt färgad kristen tro. Att så ej blev fallet kanske dels berodde på att han själv främst såg sig som skolman, dels på att han som skolreformator uppträdde emot den förhärskande meningen i Domkapitlet i Härnösand.

Att Jonas Nordqvist intog en stark ställning bland lärarna inom stiftet, t.ex. dem vid lärdomsskolorna (trivialskolorna) framgår därav att han 1843 valdes till stiftets representant i den s.k. Skolrevisionen, som inkallades detta år. Skolrevisionerna inrättades i samband med 1820 års skolordning. Vart tredje år skulle en sådan revision sammanträda, för att eventuellt komma med förslag till förbättringar i det högre skolväsendet, ett slags "rullande" skolreform alltså. Sammansättningen av de olika skolrevisionerna var originell så tillvida, att revisionen, förutom av föredraganden, statssekreteraren i ecklesiastikdepartementet, en av Kungl Maj:t förordnad sekreterare och en universitetsprofessor,

skulle bestå av fyra läroverkslärare, utsedda stiftsvis. Fyra stift åt gången ägde att för varje skolrevision utse var sin representant. Valrätt skulle tillkomma alla på stat uppförda ordinarie lärare vid gymnasier och skolor. Valbara var endast ordinarie lektorer vid gymnasiet samt rektorer vid lärdomsskolor och högre apologetiskolor. De förhoppningar som ställdes på skolrevisionerna från skolreformatoriskt håll sveks, då revisionerna före 1843 var genomgående konservativa. I 1843 års skolrevision fanns åtminstone två reformpedagoger: lektorn vid gymnasiet i Karlstad J.C. Söderberg och rektor Nordqvist. Arbetet i skolrevisionen tog praktiskt taget hela höstterminen 1843 i anspråk. Revisionens berättelse dagtecknades den 13 december 1843.

Med den energi och den målmedvetenhet som utmärkte Nordqvist är det nära nog självklart att han kom att spela en stor roll inom skolrevisionen. Det är väl hans och lektor Söderbergs förtjänst att revisionens betänkande blev så pass frisinnat som det blev. I Landsarkivet i Östersund finns en bunt papper, som tydligen innehåller utkast och anteckningar från skolrevisionen 1843, gjorda av Nordqvist. Bakom ett avsnitt i "berättelsen om den elementära språkundervisningen", som borde grundas på modersmålets grammatik i stället för på latinets, ligger otvivelaktigt en intressant utredning av Nordqvist om en ny språkläremetod, som utgår från *satsen* istället för från det lösryckta *ordet*. En fråga som han speciellt intresserade sig för, var den om lärarutbildningen. Nordqvist stod utan tvivel bakom det förslag, som revisionen förordade, nämligen en teoretisk-pedagogisk-metodisk kurs förlagd till universiteten och en praktisk lärarkurs till de i universitetsstäderna befintliga s.k. katedralskolorna.

Av stor betydelse för rektor Nordqvist var att han under vistelsen i Stockholm fick tillfälle att komma i kontakt med en rad ledande pedagoger och speciellt reformpedagoger. Särskilt värdefullt var att Nordqvist i Nya elementarskolans rektor J.A. Dahlström fann en vän och medarbetare. En rad brev växlad under årens lopp dem emellan, av vilka jag dock blott fått tag på Dahlströms brev. Breven rör huvudsakligen pedagogiska problem och speciellt läroböcker. Den 22 januari 1845 skriver t.ex. Dahlström: "Vid Din skilsmässa härifrån nämnde Du att Du hade någon pedagogisk skrift i farvattnet. Jag menar icke i grammatik utan rörande hela skolväsendet. Dröj ej att sända ut den i världen - det behöfves väl." När det gällde latinets ställning hade Dahlström och Nordqvist likartade åsikter. Bägge ville värna om den klassiska bildningen, men var nog fördomsfria att inse att speciellt latinets måste göra åt sig. Det stora problemet var att modernisera latinundervisningen. De bildade, när det

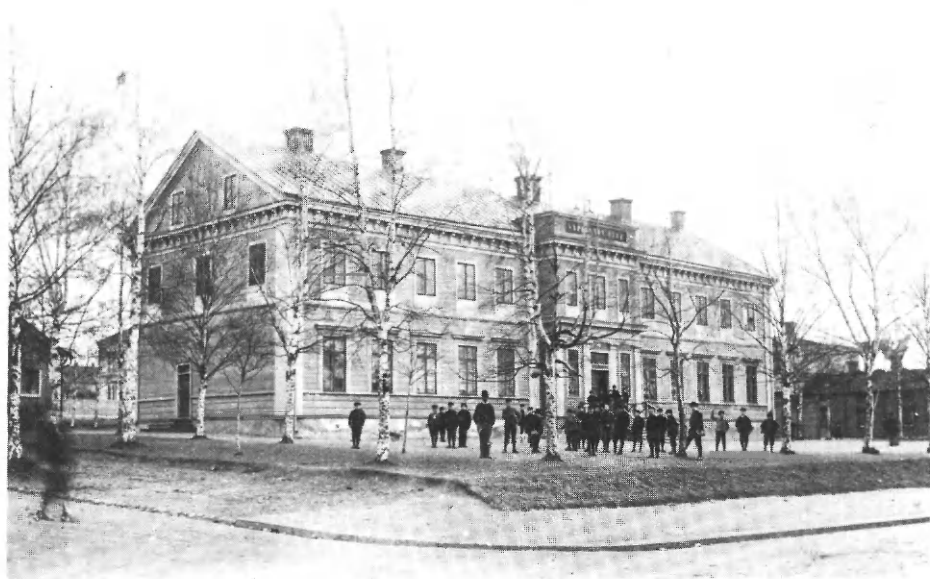
gällde latinundervisningen, ett läroboksteam så tillvida att Dahlström utgav en latinsk läsebok för nybörjare och Nordqvist en grammatik *Latinska språkets satslära jämte tillhörande formlära* (Östersund 1852). Två år tidigare hade han givit ut *Förklaringar till Cornelius Nepos*.

I ett brevkoncept, daterat den 2 augusti 1846, ger Nordqvist en glimt av sitt personliga liv liksom en antydning om att hans många göromål i samband med skolans omorganisation kändes inte så litet betungande: "Jag har nyss fått mig en liten doter, som förorsakat mig liten oro både i mitt hus och hufvud. - Det står annars Gudskelof väl till. - Att omskapa ett gammalt läroverk blir ej lätt - problemet måste dock kunna lösas."

Mitt uppe i sitt nästan rastlösa arbete för skolan drabbades rektor Nordqvist av en svår sjukdom. Bara några dagar efter det att Östersunds Elementarskola slagit upp sina portar i staden i okt. 1847, träffades han av ett slaganfall, som förlamade hela högra sidan och satte honom ur stånd att använda högra handen. Med okuvlig energi lärde sig Nordqvist att skriva med vänster hand, för att bl.a. kunna fortsätta sitt läroverksarbete.

Inflyttningen till Östersund ägde alltså rum i och med höstterminens början 1847. I Jämtlands Tidning (grundad 1845) stod för den 4 okt. samma år följande notis att läsa: "Sistlidne gårdag öppnades i hyrd local - den nya skolhusbyggnaden är icke färdig - den från Frösö hit förflyttade skola. 59 ynglingar, däraf 2 från andra län, hafva anmält sig." Sina första lokaler i staden fick skolan i färgareänkan Fjällmans hus (Köpmangatan 30, enligt gamla numreringen). Där förhyrdes under- och övervåningen. Själva undervisningen skulle ske i en större sal och tre mindre rum i övervåningen, medan undervåningen, ett kök och tre rum, skulle fungera som kontubernium (mera om denna inrättning nedan). Lokalerna torde inte ha varit i särskilt gott skick. Inte mycket bättre blev det då man inför läsåret 1848/49 flyttade över till det gamla s.k. residenshuset, sedan det nybyggda ännu bestående residenshuset tagits i bruk. Rektor Nordqvist var irriterad över att skolhusbygget (bygget av den nuvarande s.k. Gamla skolan) gick så långsamt. Han anmärkte på att länsstyrelsen hade uppdragit åt okvalificerade krafter att uppföra skolhuset. Dåvarande landssekreteraren Thomée gick i svaromål och påpekade att "olägenheter möta vid varje stort företag här i staden".

Då skolhuset, vars arkitekt var den kände professorn C.G. Blom-Carlsson, skapare av ett flertal hus i nyklassisk stil, t.ex. domkapitelshuset i Härnösand, sommaren 1849 närmade sig sin fullbordan,

Östersunds elementarskola. Nu kallad Gamla skolan.
Källa: Föreningen Gamla Östersund.

Rektorsgården Lugnet, Östersund. Källa: Föreningen Gamla Östersund.

uppstod ett nytt problem för rektor Nordqvist. Själva huset och inredningen av lärosalarna skulle bekostas av stiftets byggnadskassa, medan däremot inredningen av kontubernielokalerna i övervåningen ålåg länets församlingar.

Ett s.k. kontubernium, inackorderingshem för elever, hade funnits på Frösön, där ju blott ett fåtal elever under terminerna kunde bo hemma. Även i Östersund ansågs det nödvändigt med ett kontubernium, då erfarenhet hade givit vid handen att "det simplaste rum istaden kostar 6 rdr 32 sk banco i månaden". Överhuvudtaget var rektor Nordqvist mycket mån om att bereda "ett mindre kostsamt uppehälle åt obemedlade ynglingar - och de fleste äro sådana". I fortsättningen skriver han i det s.k. programmet till årsexamen vid vårterminens slut 1849: "En gåfva till ett läroverk är ej en allmosa utan en insats i det andliga arbetets allmänna Sparbank, som gifver åt dess delägare långt säkrare och ädlare vinst, än det i sig själf lumpna guldets."

Tankegångarna i årsavslutningsprogrammet 1849 fullföljdes i ett "tiggarbrev" till samtliga pastorer i Jämtlands läns församlingar i början på juli samma år. Han säger där bl.a. att väggar, tak och eldstäder är färdiga i den nya kontubernievåningen i skolhuset, men att det behövs åtskillig inredning till ett hushåll på 40 å 50 personer. Huruvida Nordqvist fick framgång med sitt tiggarbrev, har jag ej kunnat konstatera, men från och med den 1 september 1849 öppnades kontubernet för 40 studerande. I en annons i Jämtlands Tidning härom meddelas, att eleverna bör ha med sig mat enligt särskild matlista, dessutom 2:ne halvpar lakan, ett täcke (ej fäll), 2:ne kuddar med 2:ne lärftsöverdrag samt 2:ne handdukar. Vad matlistan innehöll framgår inte.

Det kan vara på sin plats att litet presentera några av de första lärarna vid Östersunds Elementarläroverk. De gamla kollegerna från Frösön följde med till staden, bland dem Lars Fredrik Weinberg, utnämnd 1834, Olof Jakob Weider, utnämnd 1835, Gustaf Palén, utnämnd 1838 och Erik Edling, utnämnd 1842. Den sistnämnde innehade en nyinrättad femte lärartjänst, avsedd för den s.k. förberedande klassen. Vid skolans uppriktande i Östersund anställdes ytterligare två lärare: Carl Johan Backman, f. på Frösön 1822 som son till den kände Frösörektorn Gunnar Backman, senare kyrkoherde och prost i Sunne, och Lorentz Oskar Hammargren, f. i Piteå 1816. C.J. Backman hade efter bl. a. språkliga studier i Berlin läsåret 1846-47 vikarierat vid Nya Elementarskolan i Stockholm. I Östersund tjänstgjorde han till 1854, då han tillträdde rektoratet i Luleå. Även L.O. Hammargren, som avlade magisterexamen och promoverades till fil.dr i Uppsala 1842, kom då han fr.o.m. höstterminen 1847 an-

ställdes vid skolan i Östersund från en studieresa i Tyskland. Utom i tyska undervisade han även i franska och engelska, och han torde ha haft få gelikar som lärare i moderna språk vid denna tid i Sverige.

På Frösön hade Jonas Nordqvist kunnat disponera en rektorsgård. Vid flyttningen till Östersund uttalades det som ett önskemål, att även en rektorsgård kom till stånd där. Redan 1837 hade stadens dåvarande ordningsman apotekare Nyholm inköpt mangårdsbyggnaden med uthus, tillhöriga det Odensala-hemman, som ingick i Östersunds s.k. donationsjord. Detta ställe, kallat Lugnet, innehades fram till 1847 av tullförvaltaren Samuel Fredrik Siöståén. Då denne samma år flyttade till Duved, var det i hög grad lämpligt att Lugnet efter reparationer blev rektorsgård. Vid inflyttningssynen konstaterades det att mangårdsbyggnaden med tvenne flyglar innefattade ett tiotal rum, varav en stor sal, tapetserad och försedd med kakelugn. Dessutom fanns en mängd uthus: stall, fähus, hemlighus, svinhus, bryggstuga, matbod samt ved- och vagnsbod. Som synes inte något litet boställe. Lugnet ligger nu inom I 5:s område och fungerar ombyggt som regementets museum. En tid var det utvårdshus och åter en tid fattiggård.

Som redan framgått var rektor Jonas Nordqvist en talare av rang. Hans förnämsta tal, det vid invigningen av skolbyggnaden "Sapientia Duce", så kallad efter devisen över ingången, i december 1849, finns utgivet. Den närvarande inspektorn prosten J. Östlund betecknar det som "det kraftfulla, sakrika och sköna talet". Det börjar med en tidsmålning, utmynnande i ett avståndstagande från februarirevolutionen 1848 och dess följdrevolutioner, som skakade Europa med "dess krossade troner och nedbrutna altaren". Götiska tongångar kommer till uttryck i talarens ord om att "kraftig läkedom" skall utgå till "söderns i febersjuk yra ännu sväfvande folk" från Norden och dess inbyggare. I fortsättningen kommer han in på reformpolitiken på undervisningens område och betecknar till sist "det nya Lärohuset" som själva verkstaden för undervisningsarbetet.

Att rektor Nordqvists anseende i Östersund och Jämtland var stort, framgår bl.a. av att han blev den närmast självskrivne ordföranden i det Präst- och Lärarsällskap, som bildades på Elementarskolans stora lärosal i Östersund den 15 januari 1851. Den 12 mars 1851 anordnades så i samband med Gregoriemarknaden ett livligt besökt möte med föreningen. Före mötet publicerade Nordqvist ett program med teser som t.ex.: Hur kan samarbete mellan folkskolan och elementarskolan åstadkommas? Behöver sockenbibliotek inrättas? Hur skall man behandla läseriet? Böra folkets

nöjen förädlas? För att få pengar till fattiga elever, om vilka Nordqvist månade, anordnade han musiksoaréer, föredrag etc.

Vilken stor personlighet Jonas Nordqvist var har framgått av det ovanstående, och det är lätt att förstå vilket hårt slag det var för skolan och staden, då dess "utmärkte" rektor avled den 22 mars 1853, i en ålder av något över 54 år. "Ömt sörjd och saknad af Maka, 3ne Döttrar, Anhöriga och Vänner." I en nekrolog i Jämtlands Tidning ges starka uttryck åt den sorg och bestörtning som dödsfallet framkallade. Det säges bl.a. att Nordqvist bortrycktes av döden "lämnande ett rum inom Skolan och Kyrkan, hvilket säkerligen icke snart skulle kunna fyllas". Enligt en notis i Jämtlands Tidning den 9 april 1853 ägde rektor Nordqvists begravning rum "sistlidne söndag i härvarande kyrka". Sin gravplats fick Jonas Nordqvist, som en av tacksamma elever rest minnesvård utvisar, vid Gamla kyrkans kor, mitt emot den nuvarande Wargentins-skolan.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Huvudkällan är Jacobsson, Hans, *Östersunds Elementarskola och Läroverk 1847 - 1947* (Östersund 1974) och däri redovisade otryckta källor, bl.a. Jonas Nordqvists efterlämnade papper (i Frösö trivialskolas arkiv, förvarat i Östersunds landsarkiv). Dessutom tryckta källor såsom Hasselberg, Gudmar. *Frösö Trivialskola* (Östersund 1935), Nordqvist, Jonas. *Tal vid invigningen af Östersunds Elementarskolas nya lärohus Oskarsdagen den 1 dec. 1849* (Östersund 1849), Warne Albin. *Läroverksfrågan i vårt land under 1840-talet*. (Årsböcker i svensk undervisningshistoria 99-100), Werner, Anna. "I Sapientia Duces skugga". I: *Årsskrift för Gamla Östersund* 1940, och Westerberg, Lennart. "Rektorsbostället Lugnet". I: *Årsskrift för Gamla Östersund* 1966.

FATTIGDOM I ÖSTERSUND UNDER DEN S.K. CHAMPAGNETIDEN AV HANS WALLENTIN

Under 1800-talets senare hälft bröt industrialismens samhälle in över Sverige. Fabriksmiljöer och nya kommunikationer, en ökad mängd varor och så småningom städernas tillväxt förändrade människornas levnadsvillkor. Vissa regioner fungerade mer än andra som tillväxtcentra, t.ex. textiltillverkningen i sjuhäradsbygden, sågverksdistrikten längs norrlandskusten och storstäderna särskilt mot slutet av seklet. Andra områden blev till en början mera av passiva mottagare av industrialismen. Här möter vi till exempel Östersund. Staden tillväxte dock mycket snabbt under 1870- och 1880-talen till följd av järnvägens ankomst och goda konjunkturer inom skogsnäringen; den blev än mer ett handelscentrum för regionen. Perioden i stadens historia har fått namnet *champagnetiden*. Någon industrialisering kom dock inte igång.

I detta bidrag till Oknyttss temanummer om Östersunds historia skall vi bekanta oss med fattigdomsproblemet dessa år då staden drabbades av svallvågorna från industrialiseringen. Framställningen cirkulerar kring tre frågor. Vilka är möjligheterna att komma åt fattigdomen i dåtida källmaterial? Vad berättar källmaterialet om de fattigas liv? Hur påverkades fattigdomen av samhällsutvecklingen i stort under 1870- och 1880-talen? Bidraget bygger i huvudsak på forskningar som finns redovisade i en längre uppsats, se nedan s. 45.

KÄLLMATERIAL OM FATTIGA

Om man nu för tiden skulle få för sig att göra en fattigdomsundersökning, ligger det nära till hands att utgå ifrån individens inkomster för att fastställa vars och ens fattigstatus. Möjligen skulle man komplettera med uppgifter också om andra komponenter i levnadsstandarden, som bostadens kvalitet, livsmedelskonsumtion, hälsoläge, sysselsättningsförhållanden, för att få en mera allsidig belysning. För 1800-talet finns också inkomstuppgifter på individbasis i bevarade taxeringshandlingar. Dessvärre går de inte att använda för att indikera fattigdom. Flertalet inkomstuppgifter är rena skattningar från taxeringsmyndigheternas sida och det gäller särskilt de lägre inkomsttagarnas. Dock kan man dra den slutsatsen, att en majoritet av Östersunds löntagare ansågs ha inkomster på en nivå, som ej tillät mer än ett helt obetydligt skatteuttag.

Den metod som därför återstår för att finna fattiga i källmaterialet är att följa myndigheternas eget val av vilka som skulle betraktas som fattiga, d.v.s. vilka människor som utsattes för den tidens socialpolitiskt motiverade inkomstöverföringar p.g.a. fattigdom. Den grupp man först tänker på är de människor, som fick hjälp genom fattigvården. Att studera denna grupp är särskilt tacksamt, därför att källmaterialet om den är både omfattande och innehållsrikt.

Nu återfinns inte alla fattiga, inte ens de av samhället erkända, bland fattigvårdens understödstagare. Det årliga taxeringsarbetet lämnade efter sig ett antal människor, de befriade och de avkortade, som slapp betala skatt med den uttryckliga motiveringen, att de var fattiga.

Fattigvårdsmottagare och de "skattefattiga" är de två grupper, som av myndigheterna registrerades som fattiga. Det är också dessa människor, som står i centrum här. Läsaren bör dock redan från början vara medveten om, att dessa två grupper inte kan förväntas innesluta alla fattiga vid denna tid. Möjligen skulle man kunna hävda, detta under hänvisning till den allmänna restriktivitet, som karakteriserade den dåtida fattigpolitiken, att fattigvårdsmottagare och skattefattiga rätt väl skulle kunna spegla förhållandena bland de sämst ställda i samhället.

Längre fram skall också ges en kort presentation av myndigheternas reglering av lösdriveriet. Att området ges utrymme här, trots att det inte har undersökts närmare med avseende på förhållandena i Östersund, beror på, att bland de tidvis stora skarorna av lösdrivare torde en grupp fattiga återfinnas, som finns registrerad varken som fattigvårdsmottagare eller skattefattig. Här finns således en möjlighet att gå vidare i studiet av fattigdomsproblemet.

FATTIGVÅRDENS REGELSYSTEM

Fattigvården reglerades genom 1871 års restriktiva fattigvårdsförordning och 1874 års reglemente för Östersunds fattigvårdsstyrelse. Låt oss uppehålla oss något vid vad dessa kan berätta om ramarna för fattigvården.

Fattigvårdsstyrelsen skulle bestå av sex ordinarie ledamöter, varvid tillsynen och övervakningen av stadens fem kvarter och fattighuset i det s.k. Gammalhäktet skulle fördelas mellan dem. För varje kvarter kunde också ett "samvetsgrant och för saken intresserad fruntimmer" utses. Hon blev också biträdande ledamot i styrelsen, dock utan rösträtt. Arbetet i kvarteret innebar *de l's* att två gånger om året undersöka huruvida där bodde personer tillhörig annan kommun, som inte kunde försörja sig eller som levde på ett sådant sätt, att de kunde förväntas

komma att falla samhället till last, *dele* "skaffa sig säkra under- rättelser, om hvilka verkligt behöfvande inom kvarteret finnas, samt beskaffenheten af och orsaken till deras behofver". Om behovet var akut kunde insatser göras omedelbart; om det gällde kontant utbetalning dock efter samråd med närmast boende styrelseledamot.

Efter vilka regler tilldelades då fattigvård? Enligt 1871 års fattigvårdsförordning, av vilken kommunernas fattigvård var bunden, var vissa grupper berättigade till fattigvård. Det gällde barn under 15 år eller "den, som i följd af ålderdom, kropps- eller sinnessjukdom, wanförhet eller lyte är oförmögen att genom arbete förvärfwa hwad till lifwets uppehållande oundgängligen erfordras". Men man skulle också sakna egna medel och det fick inte finnas föräldrar eller barn, som var arbetsföra och därför kunde åläggas försörjningsplikt. Om dessa villkor var uppfyllda skulle "nödtorftig fattigvård honom lemnas". Nu var inte styrelsen förhindrad att hjälpa också andra personer. Men då fanns inga stadganden utan behovet och hjälpinsatsen bestämdes från fall till fall.

Var man berättigad till fattigvård, erhöll man som regel full försörjning; oftast genom inackordering hos någon enskild eller intagen på barnhem eller fattighus. Om understödet däremot inte innebar full försörjning, skulle det utgå i form av "reshjelp, husrum, bidrag dertill, kläder och natura varor, sådane, som är för ett nödtorftigt uppehälle nödvändiga". Kontanta utbetalningar skulle helst inte få förekomma, vilket likväl skedde regelbundet.

Genom den lämnade fattigvården fick också styrelsen makt och husbonderätt över understödstagaren. Det gällde om någon erhöll full försörjning, eller någon hade hustru och minderåriga barn, som hade dylik. Om någon genom "lättja eller liknöjdhet" ådrog sitt minderåriga barn eller hustru sådan nöd att fattigvård krävdes skulle också här husbonderätten gälla. Om sedan arbetsför person, som stod under fattigvårdsstyrelsens husbonderätt, vägrade att fullgöra ålagt arbete, gjordes anmälan till Konungens befallningshavande med risk för tvångsarbete. Visade man "tredska, sjelfs- wäld, oordentlighet eller sturskhet" kunde underhållet "för någon tid minskas" och om man var minderårig "styrelsen låta honom lämpligen aga".

Ett av fattigvårdens syften var att onödiggöra tiggeriet. Därför var detta också förbjudet enligt 1871 års fattigvårdsförordning. Även i reglementet togs frågan upp om bettleriet. Två gånger om året skulle man uppmana samhällets medlemmar att "icke genom enskilda almosors gifvande åt bettlande främja lättja, dagdrifveri, oordentlighet och andra laster, hvarigenom fattigvårdens syftemål motarbetas". Om någon ville visa de fattiga någon "serskild välvilja", skulle bidraget lämnas till fattig-

vården, vilken i enlighet med bidragsbestämmelserna skulle "verkställa utdelningen". Även den privata välgörenheten skulle således i princip följa fattigvårdslagens bestämmelser.

FATTIGVÅRDENS UNDERSTÖDSTAGARE

En rad olika människor möter bland fattigvårdsmottagarna. Låt oss lite närmare bekanta oss med en understödstagarfamilj. Vårt val beror inte så mycket på att familjen är typisk på något sätt, som att den ger en god inblick i möjligheterna att ibland komma rätt nära levnadsvillkoren för fattigvårdsmottagarna.

Familjen Jon Ängdahl stöter vi på första gången 1871 i fattigvårdsstyrelsens protokoll. Året därpå hade familjen ett fattighjon inackorderat hos sig. Några år senare tycks problemen ha hopat sig. Året var 1875. Mannen stod då som skraddare, var 39 år och född i Föllinge, medan hustrun Kristina var 43 år och född i Marieby. Hon hade en oäkta son som var 15 år. Gemensamma barn var en son 12 år, en dotter 11 år, en dotter 8 år, en son 4 år, och en dotter 2 år; de två förstnämnda födda utom äktenskapet. Ett brev anlände i mars detta år till fattigvårdsstyrelsen från hustrun Kristina. Hon hade i det längsta velat undvika fattigvården och försökt på alla de vis att försörja sina barn.

/.../ men oaktadt alla mina bemödanden och dessutom flera gånger delaktig af gåfvor från enskild välgörenhet, räcker det ändå ej till dels för att jag är sjuklig och således kan göra ringa nytta, dels ockatt ehuru jag som ofvan nämnts, tacksamt erkänner det flera sammanskott af goda människor gjorts till min hjälp, detta dock ej varit någon jemn utan tillfällig hjälp, mellan vilka ganska långa tider förgått och jag kunnat när gåfvan kommit varit skyldig alltsammans, dels ock hvilket är det viktigaste eller första orsaken till min brist är att min man ej har sändt mig någon hjälp alltsedan sistlidne höstmarknad, då jag fick mig tillskickad 5 kronor; han skaffade sig en häst och for ner till Stugun för att genom körslor skaffa oss inkomst, men den stränga vintern tillika med den lägre betalningen för körslor hafva gjort att han ej kunnat få något öfverskott, dessa nämnda orsaker nödgar mig att vördsammast anhålla det fattigvården måtte hjälpa mig och mina små tills om möjligt bättre tider kan inträffa.

Hon fick tio kronor i månaden och "tillsvidare". Samtidigt beslöt styrelsen att emedan mannen "rest härifrån och lemnat sin familj i utblottadt tillstånd, hos Konungens Befallningshafvande anhålla, att han efterlyses och i händelse han anträffas få honom hitsänd" samt då tvinga honom att försörja sin familj.

I januari 1876 erhöll Jon en varning för att han inte utfört det arbete han blivit ålagd av stadsfiskalen, vilken ägde husbonderätt över honom. Om varningen inte medförde någon förbättring riskerade Jon åtal. I oktober 1877 beslöt styrelsen att gå vidare med varningen och "vidtaga

åtgärder för /.../ Skräddare J. Ångdahls befordran till ansvar eller allmänt arbete, enär (han) förde ett oordentligt lefverne". Förmodligen blev följdén, att han blev intagen på fattighuset. I augusti 1878 fick han nämligen, tillsammans med andra "boende å stadens fattighus", ånyo en varning. Han hade vägrat utföra det arbete som fattighjonen blivit ålagda, nämligen att "i slutet af Maj och början af Juni månad innevarande år (och) derefter under sommaren hvarje söcknedag näst före helgdag verkställa rengöring å stadens båda torg".

Bara några dagar senare var sysslan som fattighusföreståndare ledigförklarad. Bland de sökande återfanns Jon Ångdahl med hustru. Givetvis fick de inte jobbet. Men tilltaget tyder likväl på en viss förslagenhet och kanske humor.

I mars 1879 skrev Kristina på nytt till fattigvårdsstyrelsen. Hon anhöll ödmjukast "om hjälp till hyran, ty det är omöjligt att i dessa svåra tider aflägga några penningar till densamma. Ett kvartalshyra är obetald utgörande 18 kronor 75 öre". Emedan hon under "sednare tider varit mycket sjuklig", så fick hon det sökta beloppet. I december erhöil hon ytterligare två kvartalshyror.

Under 1879 var också barnens skolgång på tapeten. Kyrkorådet begärde i början av hösten hos styrelsen att den skulle se till att Ångdahls fyra skolpliktiga barn kunde fullfölja sin skolgång. Jon Jonsson i Östberg tog på sig uppgiften att mot två kronor dygnet sköta barnens underhåll och "deras hållande till ordentlig skolgång". I december behandlades så Jon Ångdahls begäran, att barnen måtte flyttas till honom och att han mot en kostnad av bara 1:50 kronor skulle svara för barnens underhåll och vård. Detta avslogs med motiveringen, att Ångdahl "förde ett oordentligt lefverne och vore så opålitlig att styrelsen för honom saknade förtroende".

I januari 1880 beviljades familjen understöd, ty den "vore i ytterst fattiga omständigheter". Sista gången familjen finns omnämnd i fattigvårdsstyrelsens protokoll var 1881. Då framförde Jon den önskan, att styrelsen måtte vilja "köpa honom en stuga i Tossåsen till bostad" åt honom och hans familj. Styrelsen fäste dock inget avseende vid denna begäran.

Något om familjens vidare öden kan utläsas av kyrkobokföringen. 1887 dömdes sonen Axel 16 år för första resans stöld. Samma år tog Jon ut frejdebetyg för vistelse i Nordamerika. Året därpå dog Kristina. I juli 1890 antecknades, att Hulda 23 år for till Nordamerika. En månad senare infördes Jon på nytt i husförhörslängden.

Nu var inte understödstagarna en homogen grupp och Ångdahls var inte ett typiskt exempel. Likväl kan man generalisera den tidens fattigvårdsmottagare i Östersund till att ingå i någon av tre grupper.

Den första utgörs av de personer, som hade s.k. full försörjning. Som regel var de relativt gamla och därtill ensamstående. Det var ungefär lika många män som kvinnor. Flertalet var intagna på fattighuset, de övriga var inhysta hos familjer på stan. De ägde knappast mer än lite kläder, några köksredskap och kanske en psalmbok. Arbetsförmågan var nedsatt p.g.a. ålderdom eller sjuklighet. Något lite arbete kunde dock många utföra; de var således inte alltid helt arbetsförmögna. Få gjorde något väsen av sig. Ibland kunde det dock förekomma en del bråk, särskilt när det gällde fattighjonen på fattighuset. De smet ut på stan och besökte någon krog eller smugglade med sig lite sprit tillbaka. Vanligtvis försvann beroendet av fattigvården för dessa människor först genom döden.

Den andra gruppen utgjordes av dem, som hade drabbats av ett tillfälligt hjälpbehov. Som regel förelåg arbetsförmåga, även om den tillfälligtvis kunde vara nedsatt. Här möter man en rad olika slag av människor, familjekonstellationer och hjälpbehov. Understödstagarna var dock oftast i medelåldern. Några var ensamstående, andra var änkor med minderåriga barn. Två-förälder-familjen var relativt vanlig. Hjälpbehovet kunde vara mycket tillfälligt eller löpa över en något längre period. Det förutsatte dock hela tiden existensen också av andra, fast otillräckliga, inkomstkällor. Samtidigt som denna grupp kan ha ökat relativt sett över tiden, bör de betraktas som befinnande sig i marginalen bland understödstagarna. De var som regel "ordentliga" människor och bakgrunden till hjälpbehovet var av en okomplicerad natur. Många torde också relativt omgående lämna fattigvårdsfolkets skara.

Den tredje gruppen slutligen, som utgjorde en relativt liten del av hela fattigvårdskollektivet, bestod främst av familjer, däribland Ångdahls. Ofta inbegrep de många barn; försörjningsbördan var således stor. Men detta var inte den enda eller ens förnämsta orsaken till hjälpbehovet, även om det kanske var motivet för fattigvårdsstyrelsen att bevilja understöd. I stället var problembilden för dessa familjer ofta rätt komplicerad; sjukdom, sociala problem, arbetsbrist och stora familjer återkom ofta hos samma understödstagare. Det är vidare inte alltid så klart vad som i protokollen menas med omdömen som "oordentlig", "lättjefull", "liderlig" o.s.v. Spritmissbruk, dagdriveri och split mellan makar torde emellertid ofta ha funnits med i bilden. Även kriminella aktiviteter kunde förekomma. Männen var nog inte särskilt mycket mer

belastade än kvinnorna. Även dessa människor erhöll oftast tillfällig fattigvård emedan en eller flera i familjen bedömdes kunna försörja sig och de sina. Likväl var understödsbeloppen relativt stora jämfört med den föregående gruppens. De här människorna kunde också bli kvar rätt länge i beroendet av hjälp från fattigvården.

Förändras fattigvårdsfolkets sammansättning över tiden? För 1879 och 1885, d.v.s. före och efter järnvägens ankomst, undersöktes alla understödstagare. På bekostnad av andra grupper ökade inslaget av familjer. Det innebar bl.a. att antalet indirekt understödda barn ökade kraftigt och att det tillfälliga hjälpbehovet med därav relativt små belopp blev vanligare.

DE SKATTEFATTIGA

1800-talets svenska beskattningsapparat registrerade två grupper av fattiga, de befriade och de avkortade. Ett visst års skattläggning pågick under flera år. Arbetet inleddes med mantalskrivningen under senhösten ett visst år. Genom denna förteckning av människorna lades en grund för uttaxering bl.a. av den personliga mantalspenningen.

Några som förtecknades i mantalslängden befriades dock samtidigt från denna skatt. Från och med 1863 års mantalsförordning gällde detta alla under 18 år, värvade soldater, "den egentliga lappallmogen" och de som antingen åtnjöt fattigunderstöd eller var fattiga eller sjukliga enligt intyg från kommunalnämnd eller motsvarande. De befriade och fattiga var således enligt förordningen de som hade fattigvård och övriga som av de kommunala myndigheterna bedömdes oförmögna att betala mantalspenningen p.g.a fattigdom.

Under det påföljande andra året av taxeringsarbetet bestämdes stegvis den slutliga uttaxeringen, i form av grundskatter, bevillning och personella skatter i övrigt, för varje återstående skattskyldig. Uppgifterna sammanfördes i en uppbördsbok. Utdrag ur denna i form av en debetsedel tillställdes varje huvudperson, som hade att erlægga skatten vid uppbördsstämman i februari eller mars det tredje året.

Om man inte betalade utskylderna blev man uppförd på en restlängd, varvid indrivningen genast inleddes med hjälp av kronobetjäningen. I detta arbete påträffades ett antal personer, som saknade tillgångar och därför inte kunde betala skatten. De hade heller inget utmätningbart gods. De betecknades som "utfattiga" och fick sin skatt avkortad p.g.a. fattigdom.

Av 1879 års mantalskrivna befolkning visade sig omkring 10% vara skattefattiga, om man räknade in den befriade eller avkortades familjemedlemmar. De befriade var äldre än de avkortade. Medan flertalet

befriade var kvinnor, gällde det motsatta förhållandet för de avkortade. En rimlig generalisering är: en typisk befriad vid denna tid var den medelålders änkan med ett par hemmavarande barn medan en typisk avkortad var den yngre manlige yrkesarbetande familjeförsörjaren.

Kan man addera de skattefattiga och fattigvårdstagarna för att få ett mått på den av myndigheterna reglerade fattigdomen i staden? Om man skall följa mantalsförordningen, så skulle understödstagarna också befrias. När det gäller 1879 stämmer detta till en del, men långt ifrån alla fattigvårdsmottagare var också befriade. Några av de förra återfanns i stället bland de avkortade. Likväl måste de skattefattigas antal på 255 personer utökas med 37 direkt eller indirekt understödda via fattigvården för att få den totala siffran för antalet fattiga enligt myndigheternas bedömning.

EN KORT UTVIKNING OM LÖSDRIVERIET

Industrialiseringen innebar stora befolkningsomflyttningar. Detta skapade ibland motsättningar mellan nykomlingar och stationär befolkning. Även i Jämtland möter man uttryck för detta. Landshövdingen skriver bl.a. i sin ämbetsberättelse om den "icke obetydliga ström af folk, som /.../ står på gränsen att tillhöra den klass, på hvilken lösdrifveristadgan har tillämpning". Vi vet, att en del av dessa människor blev kvar under en längre eller kortare tid i Östersund och några av dem torde också ha blivit utsatta för åtgärder enligt lösdriveristadgan.

I vilken utsträckning skulle källmaterial rörande lösdriveriet kunna användas vid en undersökning av fattigdom? Ett svar på den frågan kan man få genom att granska regelsystemet kring lösdriveriet.

Lösdrivarnas förehavanden reglerades fram till 1885 av 1846 och 1853 års försvarslöshetslagstiftning, då en lag om lösdrivare antogs av riksdagen. Låt oss se vad lagarna säger.

Försvarslöshetssystemet under 1800-talet kan något förenklat beskrivas på följande sätt. Laga försvar under 1800-talet befriade individen från hotet om tvångsarbete (före 1824 också från krigstjänst). Laga försvar erhöll man genom att ha någon lovlig sysselsättning eller ha ett intyg på att man ärligen försörjde sig. De försvarslösa var i sin tur av två slag. De kunde vara "vanartiga", vilket innebar att man t.ex. tidigare varit dömd till tvångsarbete eller var nyss frigiven straffånge. Eller så var man en tidigare okänd försvarslös, som påträffats kringstrykande. I stadgan från 1853 beskrevs den senare typen, som en person som "av lättja eller böjelse för ett kringstrykande och oordentligt lefnadssätt" struntade i att skaffa sig arbete. Bestämmelsen

vände sig inte minst mot vagabonder och bettlare. I praktiken torde många mer eller mindre oförskyllt arbetslösa också ha drabbats.

Enligt 1885 års lagstiftning identifierade man två slag av lösdrivare. För det första var man lösdrivare, och kunde ådömas tvångsarbete, om man sysslös och medellös strök omkring "från ort till annan" och samtidigt underlät att söka arbete. För det andra var man lösdrivare, om man saknade medel till sin försörjning och likväl underlät "att efter förmåga söka ärligen försörja sig och tillika förer ett sådant lefnads-sätt, att våda deraf uppstår för allmän säkerhet, ordning eller sedlighet". Tanken med denna nya lag var bl.a., att den halvt kriminella stämpeln på den arbetslöse skulle tvättas bort.

Om man ser till lagtexten förefaller det uppenbart, att lösdrivaren var fattig; han saknade ju både arbete och medel till sin försörjning. Att vidga en fattigdomsundersökning till att också omfatta lösdrivarna torde således vara rimligt. Det skulle dock inte vara utan problem. De vagabonderande eller kringstrykande lösdrivarna är svåra att både hitta och följa i källmaterialet; deras hemvist torde inte heller alltid vara given. Bestämmelserna rörande de stationära lösdrivarna är delvis överensstämmande med fattigvårdens bestämmelser rörande bl.a. försumliga familjeförsörjare. Samma personer kan således återfinnas både bland fattigvårdsmottagarna och lösdrivarna.

Vad som återstår är således en undersökning av lösdriveriets omfattning och karaktär i Östersund på samma sätt som har skett med fattigvårdstagarna och de skattefattiga. Enär detta ännu inte är gjort övergår vi till frågan om relationen mellan fattigdom och samhällsutveckling i stort.

FATTIGDOM OCH SAMHÄLLSUTVECKLING

1870- och 1880-talen omfattar för Östersunds del en fas i stadens utveckling, som blev central för dess fortsatta historia, något som ju redan berördes i inledningen. Vid periodens mitt öppnades järnvägsförbindelser med både Trondheim, Sundsvall och Stockholm. Den tidigare isoleringen kunde brytas; varupriserna sjönk och handelsvolymen steg. Under perioden blev också skogsbruket en allt viktigare del av det jämtländska näringslivet. Östersund blev kanske något av ett centrum för skogsaffärer, försäljning av skogsredskap o.s.v. Östersund förvandlades från en relativt obetydlig residensstad till en handelskapitalistisk metropol.

Stadens ekonomiska liv förändrades således rätt väsentligt under 1870- och 1880-talen. Större delen av perioden bör ha varit ekonomiskt rätt

expansiv.

Som ett uttryck för och som en del av denna lokala tillväxtekonomi ut-sattes Östersund för en extrem befolkningsanstormning. Mängder av människor strömmade till staden, särskilt var det ensamstående pigor och arbetare. Även om flertalet flyttade igen efter något eller några år, blev netto-resultatet vissa år ändå starkt positivt. Det gällde särskilt mellan 1879 och 1885, då stadens befolkning mer än fördubblades.

Hur förhöll sig då fattigdomen till denna utveckling? Om man kan nöja sig med ett fattigdomsmått, som enbart fångar de direkta fattigvårds-mottagarna och de direkt avkortade och befriade och inte heller kan justeras för förekomsten av dubbelräkningar särskilt mellan understöds-tagare och befriade visar detta, att fattigdomen sjönk trendmässigt under den studerade perioden. Hur kan detta förklaras? Någon uttömmande analys skall inte ges här. Däremot kan vi tillåta oss några funderingar kring frågan.

Densamtida befolkningsexplosionen skapade relativt betydande demo-grafiska förändringar, vilka torde utgöra en bakgrund till fattigdomens utveckling. Låt oss helt kort se på dessa förändringar.

Mellan 1870 och 1890 ökade befolkningen särskilt i åldersintervallet 15-30 år. Just denna åldersgrupp var samtidigt relativt lite represen-terad bland de fattiga, möjligen med undantag för de avkortade. Befolknings-omflyttningen medförde en ökad omsättning av Östersunds invånare. Många som var inflyttare ena året var utflyttare något eller några år senare. Man hann kanske aldrig drabbas av någon djupare fattigdom. Det kunde också vara svårt att få t.ex. fattigvård om man hade bott i staden under bara en kort tid. Äktenskapsbildningen slutligen gick tillbaka under perioden. En gradvis allt lägre andel i giftasvuxen ålder ingick äkten-skap, vilket i sin tur drev ned födelsetalet. Detta bör också ha dämpat fattigdomens utbredning.

1870- och 1880-talens befolkningsexplosion medförde således, att andelen yngre ensamstående män och kvinnor ökade medan familjer och för den delen också äldre ensamstående människor, som befolkningsgrupper, gick tillbaka relativt sett. Dessa demografiska förskjutningar bör samman-taget ha varit en av de kanske viktigaste direkta orsakerna till fattig-domens trendmässiga fall. Att handelskapitalismens inträngande i staden i så fall var den bakomliggande faktorn ändrar inte den slutsatsen.

Ovan har fattigdomen betraktats som ett strukturellt fenomen; Öster-sunds förvandling till ett handelskapitalistiskt centrum medförde demo-grafiska förändringar, som skulle kunna förklara en stor del av fattig-domens utveckling. Nu har kapitalismen också en konjunkturrell sida,

som mera direkt påverkar människors levnadsstandard och tillgång på materiella resurser. Vid dåliga tider, då det är ont om jobb, kan fattigdomen förväntas öka.

De ekonomiska konjunkturerna i Östersund under perioden är relativt lite kända. Uppenbart är dock, att bygget av järnväg och dess ankomst till staden skapade några år av goda ekonomiska konjunkturer. Flertalet av de nyinflyttade fick eller hade redan jobb, när de anlände. Vid mitten av 1880-talet inträdde emellertid sämre tider, som för en tid skapade stagnationstendenser i stadens ekonomiska liv. Fattigdomen till följd av arbetsbrist kan ha ökat.

Den ekonomiska konjunkturutvecklingen, med dess konsekvenser för läget på arbetsmarknaden i staden, skulle således kunna förväntas stödja iakttagelsen om en sjunkande fattigdomstrend fram till mitten av 1880-talet men inte därefter.

Nu är det nog emellertid så, att arbetslösa för det första bara sporadiskt återfanns bland fattigvårdstagare och befriade medan de kan tänkas vara något mera företrädna bland de avkortade. Detta senare förhållande har dock inte fått något påvisbart genomslag i siffrorna över antalet avkortade under förutsättning att arbetslösheten verkligen steg under 1800-talets senare hälft. För det andra får man kanske utgå ifrån, att många åtminstone av stadens yngre ensamstående arbetare, som råkade ut för arbetslöshet, i stället för att vänta och låta registrera sig som understödstagare, befriad eller avkortad p.g.a. fattigdom lämnade staden. Det var kanske av motsvarande skäl, som de en gång hade dykt upp.

Man kan således inte förvänta sig, att de ekonomiska konjunkturerna mer än i mindre omfattning skulle kunna slå igenom i det fattigdomsmått, som använts här. Därför kan inte heller konjunkturutvecklingen nyttjas som en förklaringsvariabel för iakttagelsen om den nedåtgående fattigdomstrenden.

LITTERATUR

Källmaterial och metodik finns presenterat i H. Wallentin, *Fattigdom och fattigvård i Östersund under 1870- och 1880-talen*, Högskolan i Östersund våren 1986, stencil. Ytterligare om bakgrunden kan hämtas i H. Wallentin, *Människors vardag (i: Östersunds historia III, Östersund 1986)*. När det gäller frågan om lösdriveriet kan jag främst hänvisa till *Underdånigt förslag till förordning angående lösdrifveri m.m.* (Bihang till riksdagens protokoll 1885), *Utredning med förslag om lösdrivarlagens upphävande m.m.* (Sveriges offentliga utredningar 1949:4) och V. Helgesson, *Kontroll av underklassen (i: Ideologi och socialpolitik i 1800-talets Sverige, Uppsala 1978)*.

INDUSTRI MED FÖRHINDER - EXEMPLET ÖSTERSUNDS MEKANISKA
VERKSTAD
AV JÖRGEN BJÖRKLUND

UTGANGSPUNKTER

Någon utpräglad industristad har Östersund aldrig varit. Tyngdpunkten i näringslivet har i stället legat på handel och samfärdsel. Dessutom har staden blivit ett centrum i länet för olika statliga, civila och militära myndigheter samt för utbildning. Egentligen var det först på 1960-talet, som industri i någon större omfattning kom att förläggas till Östersund. Längre rädde den allmänna uppfattningen, att staden i så stor utsträckning som möjligt skulle hållas fri från industri, som smutsade ned miljön. I annat fall kunde Östersund inte längre erbjuda orörd natur och ren luft.

Under senare delen av 50-talet och början av 60-talet försämrades sysselsättningssituationen drastiskt, inte bara på länets landsbygd utan även i själva Östersund. För att hejda flyttlassen söderut måste krafttag till. I Östersund började lokalpolitiker med drätselkammarens ordförande Ragnar Hägerström i spetsen att föra en aktiv industripolitik i avsikt att skapa nya arbetstillfällen. Den första uppgiften blev att skaffa fram lämplig industrimark, i Odensskog och Lugnvik. Genom kommunens försorg uppfördes sex industrihus, som till en del finansierades med statsbidrag. Inom stadens industrikommitté gjordes stora ansträngningar för att få stora industrikoncerner att placera delar av sin produktion i Östersund. Resultatet blev att LM Ericsson, Partner AB, Vinneta, FFV, Husqvarna och Fagersta-Secoroc under senare delen av 60-talet och början av 70-talet flyttade ut produktionsenheter till Jämtlandsmetropolen. Det som banade väg för detta var den framväxande statliga lokaliseringspolitiken, som tog sikte på att hejda avfolkningen i sysselsättningssvaga områden, framför allt i norra Sverige. Men lokaliseringspolitiken underlättade även för jämtländska företag att flytta in till någon av Östersunds två industribyar. En rad helt nya företag startades också. Mellan åren 1965 och 1975 ökade antalet sysselsatta inom tillverkningsindustrin med 2 000 personer. Den tidigare negativa inställningen till att låta industrialisera Östersund var nu borta.¹⁾

Som en kontrast till den nya inställning till industri som växte fram under 60-talet, skall i den här uppsatsen Östersunds Mekaniska Verkstad få en del av sin intressanta och dramatiska historia tecknad. Dess historia speglar hur stadens myndigheter vid sekelskiftet såg på industrietableringar. Men framför allt visar den de problem som ett företag mötte i en bygd, som praktiskt taget saknade egna industritraditioner. I centrum står bl.a. hur företaget sökte bygga upp en teknisk och ekonomisk kompetens samt få till stånd en fungerande kapitalförsörjning och försäljningsorganisation.

EN MEKANISK VERKSTAD I ÖSTERSUND?

Jämtland saknade ännu vid början av 1870-talet verkstadsindustri. Förutsättningarna för en industriell verksamhet var mycket sämre här än i t.ex. Västernorrland och Gävleborg. I grannlänerna växte en del anläggningar fram ur gamla järnverk, andra uppkom ur gjuterier och andra åter på grundval av en uppfinning eller en lokal marknad.²⁾ Något tillspetsat kan det sägas, att man i Jämtland med några få undantag saknade allt detta. En viktig orsak till att det fanns så få jämtländska industrier var de dåliga kommunikationerna. Alla transporter, både av råvaror, som inte fanns i länet, och färdigprodukter för avsalu, måste ske landvägen med omlastning till båt över större sjöar, vilket ledde till höga tillverkningskostnader. En verkstad i Jämtland kunde således knappast konkurrera på marknaden med företag belägna närmare Bottniska viken. Vidare var den jämtländska sågverksindustrin fortfarande så lite utvecklade att den ännu inte börjat efterfråga mekaniska verkstaders tjänster varken som underleverantörer eller som reparatörer av sågverksutrustning.³⁾ I samband med att norrländska tvärbanan färdigställdes kring 1880 skapades helt nya möjligheter att etablera industrier i Jämtland. Ett av de första stegen som togs i den riktningen var tillkomsten av Östersunds Mekaniska Verkstad (ÖMV) som bildades 1878 och var belägen på Bangårdsgatan 2. Vid sidan av SJ:s lokomotiv- och vagnverkstad, som kom igång 1882, blev ÖMV fram till 1930-talet en av de viktigaste industrierna i Östersund ur sysselsättningssynpunkt. I stort sett gick industrialiseringen på halvfart, och de industrier som fanns var nästan helt inriktade på den lokala marknaden.⁴⁾

ÖSTERSUNDS MEKANISKA VERKSTADS AB - DEN FÖRSTA ÄGAREN

ÖMV byggdes 1878 upp som ett aktiebolag med ett kapital, som enligt bolagsordningen kunde variera mellan 50 000 och 200 000 kronor. För att

mobilisera det erforderliga kapitalet måste man vända sig utom länet. Man lyckades engagera Hudiksvalls Mekaniska Verkstads AB, som satsade 20 000 kronor "under villkor att ingen annan verkstad eller större delägare i dylik inrättning utan vårt medgifvande ingår som aktietecknare...". Bland de Östersundsbor som var med och bildade ÖMV märks lantbrukaren m.m. N.P. Holmer i Odensala.⁵⁾ N.P. Holmer och hans son Isak Olof, skulle komma att i hög grad prägla ÖMV:s utveckling i drygt 20 år.

Redan under de sista åren av 70-talet kom ÖMV att brottas med svåra ekonomiska problem. Eftersom järnvägen ännu ej var klar ända fram till Östersund, måste koks och tackjärn omlastas i Sundsvall till den smal-spåriga järnvägen som gick upp till Torpshammar. Därifrån gick transporten vidare med foror och båt till Östersund. Transportkostnaderna blev höga och bolaget hade svårt att hävda sig i konkurrensen från mekaniska verkstäder i Hudiksvall, Sundsvall och Härnösand. Vidare tycks ÖMV ha saknat en kompetent ledning. Till detta kommer den allmänna ekonomiska krisen i slutet av årtiondet. Alla dessa faktorer samvarierade till att bolaget tvingades att begära sig i konkurs i mitten av år 1880.

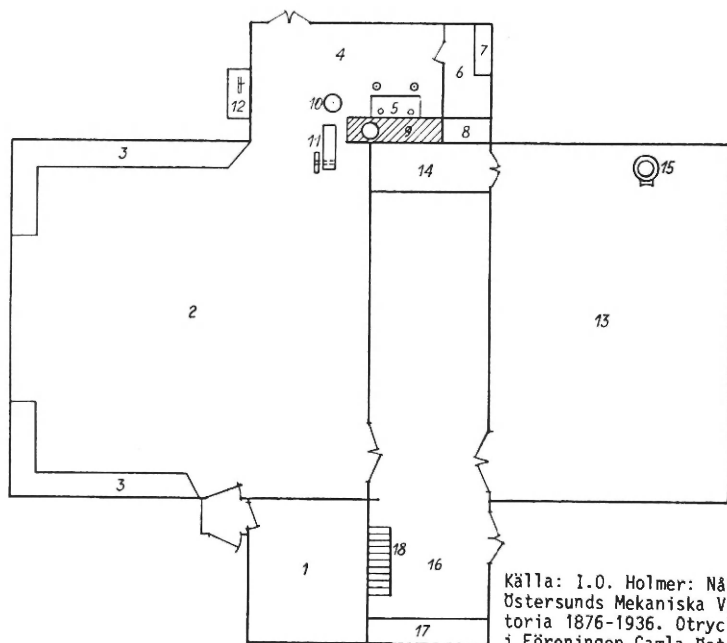
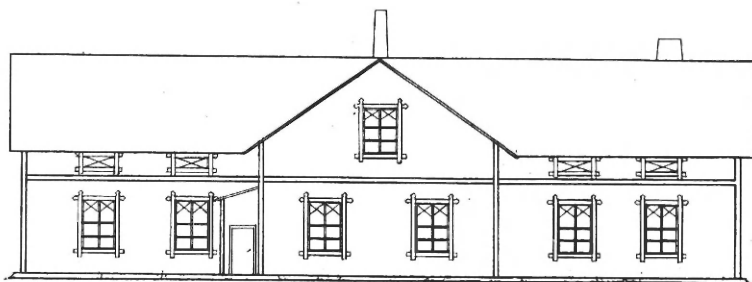
N.P. HOLMER & O.J. SUNDKVIST SAMT N.P. HOLMER - DE ANDRA OCH TREDJE ÄGARNÄ

År 1881 ägde exekutiv auktion rum av ÖMV. För att skydda en inteckning i verkstaden följde N.P. Holmer med i ropen till 25 500 kronor. Ingen bjöd över, och Holmer stod som ägare till verkstadsanläggningen. ÖMV var därmed familjeägt och skulle så förbli i över 20 år. N.P. Holmer ägde ett jordbruk i Odensala. I jordbruksarbetet deltog han inte i någon större omfattning. Det mesta av hans tid gick åt till olika skogs- och trävaruaffärer. Bl.a. ägde han en fjärdedel av Kvissle sågverk i Mattmars socken. Holmer var dessutom verksam i styrelsen för Folkbanken och Sparbanken. Han hade ingen större erfarenhet av verkstadsdrift och ingick därför kompanjonskap med byggmästaren O.J. Sundqvist från Östersund, som även blev företagets disponent. Rörelsen som var inriktad på tillverkning av gjutgods samt olika smides- och metallarbeten, fortsatte att gå med förlust. Åren 1881-1884 kostade rörelsen Holmer cirka 75 000 kronor och man tvingades skära ned arbetsstyrkan från 30 till 22 man.

Kompanjonskapet upphörde 1885, varefter Holmer ensam fortsatte driften fram till 1893. Under dessa år tillverkades utrustning bl.a. för den framväxande jämtländska sågverksindustrin. En del nya investeringar som ledde till att produktiviteten kunde höjas gjordes också. För att få ned bränslekostnaderna för verkstadens åtta hästkrafters ångmaskin användes ribbavfall från Kvissle sågverk. Holmer lät även anställa

ÖSTERSUNDS MEKANISKA VERKSTAD

1877 - 1899

Källa: I.O. Holmer: Några glimtar ur Östersunds Mekaniska Verkstads Historia 1876-1936. Ötryckt manus 1954 i Föreningen Gamla Östersund.

SKALA 1:200

ÖMV före branden 1903

1. KONTORET	7. FORMBÄNK	13. GJUTERI
2. MASKINHALLEN	8. GJUTUGN	14. KÄRNTORK
3. FILBÄNKAR	9. SKORSTENSSTOCK	15. KUPOLUGN
4. SMEDJA	10. ÅNGPANNA	16. GJUTGODSRENSERI
5. HÄRD	11. ÅNGMASKIN	17. RENSBÄNK
6. GELBGJUTERI	12. VEDKAPSÅG	18. TRAPPA TILL VIND OCH MODELLVERKSTAD

en kunnig verkmästare, Anders Larsson Lundin, som under nio år skaffat sig branschvana vid Sunds Bruks verkstad och slip. Men trots de vidtagna åtgärderna gav verkstaden icke någon vinst. Sommaren 1893 var den ekonomiska situationen så krisartad, att det inte ens fanns pengar till arbetarnas avlöning. Holmer hade försökt få ett lån i Folkbanken, vilket dock ej beviljats. Han försökte finna köpare eller arrendatorer av verkstaden, dock utan framgång. Holmer arbetade in i det sista för att ej behöva stoppa driften och vände sig till sonen Isak Olof för att om möjligt få hjälp. I sista stund kunde Isak Olof ordna så, att arbetarna fick sina avlöningar. Sonen företog en provisorisk granskning av verkstadens böcker och konstaterade att den årliga förlusten uppgick till cirka 6 000 kronor. N.P. Holmer vädjade nu till sin son om hjälp att få ordning på företaget. Isak Olof bestämde sig efter moget övervägande att söka få verkstadsrörelsen på fötter.

I.O. HOLMER - DEN FJÄRDE ÄGAREN

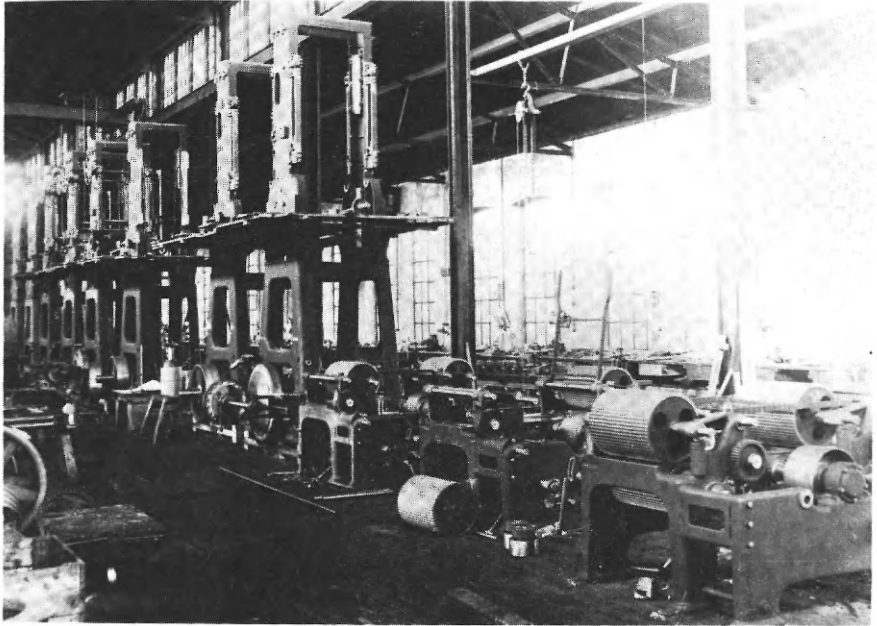
Efter att ha genomgått Ope lantmannaskola, började I.O. Holmer att hjälpa till med skötseln av sin faders Odensala gård, deltaga i timmertunningar och skogstaxeringar. Han verkställde även avräkningar med personer som tagit skogsarbete på entrepenad och timmeruppköpare. För att förbättra sina kunskaper i ekonomi genomgick han Sundsvalls Handelsinstitut och fick därefter anställning i en kolonialvarufirma i Sundsvall, där han avancerade till försäljningschef. Holmers intresse för sågverksmaskiner och teknik gjorde att han i studiesyfte besökte olika sågverk i Sundsvalls-distriktet. En kort tid praktiserade han vid Mobergs Gjuteri och Mekaniska Verkstads kontor i Stockholm. När Holmer i september 1893 tillträdde befattningen som disponent vid ÖMV, hade han alltså skaffat sig en ganska betydande erfarenhet av verkstadsrörelse.

De första problem som Holmer måste lösa var att ÖMV:s leverantör av koks och tackjärn, firman Andersson & Lindberg i Stockholm, stoppat all vidare kredit, och att dess ombud i Östersund endast lämnade ut så mycket råvara, som gick åt för varje gjutning och endast mot kontant betalning. Sedan Holmer i oktober 1893 övertagit hela ÖMV:s rörelse för 25 000 kronor och skaffat sig ett kreditiv på 5 000 kronor att användas som rörelsekapital, ändrade Andersson & Lindberg sin hållning till ÖMV. De tidigare begärda krediterna beviljades, och Holmer fick använda sig av det lager av koks och tackjärn, som stockholmsfirman hade i Östersund. Bristen på rörelsekapital fortsatte dock. Denna brist var så svår,

att Holmer ibland, endast i sista stund, fick fram de pengar som behövdes till arbetarnas 14-dagarsavlönningar. För att hålla nere administrationskostnaderna måste Holmer till en början ensam sköta allt kontorsarbete. Han lade upp ett nytt förenklat och effektivare bokföringssystem. Efterhand fick Holmer en ingående kunskap om alla tänkbara sidor av sin verkstadsrörelse, både vad gäller ekonomi och teknik. En bidragande orsak till att ÖMV tidigare ej gått med vinst var, enligt Holmer, att man debiterat sina kunder för lågt. För att kunna täcka kostnader för bl.a. råvaror, löner, nyinvesteringar och underhåll måste Holmer därför höja kunddebiteringen till tre gånger arbetslönen mot tidigare två. Enda chansen till detta var att ÖMV:s produkter blev av sådan kvalitet, att de trots prishöjningen efterfrågades. För att få ÖMV vinstgivande gällde nu både att öka produktionen, modernisera verkstäderna och få företaget konkurrenskraftigt.

En första åtgärd var att 1895 bygga ut gjuteriet till dubbel kapacitet och installera nya maskiner i verkstaden. Vid sekelskiftet byttes den gammalmodiga ångmaskinen ut mot elkraft. Viktigt var även att ÖMV år 1896 fick en ny skicklig verkmästare vid namn J.T.P. Sundström, som efterträdde Anders Larsson Lundin, som trots allt fungerat dåligt. Från 1895 fram till år 1900 ökade antalet fast anställda från omkring 30 till 50 samtidigt som företagets tillverkningsvärde nästan tredubblades, eller ökade från 55 000 till 162 000 kronor. Under dessa år steg vinsten från ingen alls till 8 500 kronor. Holmer hade börjat få ÖMV lönsamt. Hur hade han då gått tillväga? År 1896 anställde Holmer ingenjör Löwing vid Arbrå Mekaniska Verkstad, eftersom Löwing var expert på att konstruera sågverksmaskiner. Löwing konstruerade även axialturbiner. En särskild konstruktör anställdes med uppgift att göra ritningar och modeller på bl.a. rikt- och planhyvlar. Flera jämtar bidrog med förslag till nya maskiner och förbättringar av gamla. Här kan nämnas bonden Anders Ivarsson i Fåker som upfunnit en del komponenter till självrensande tröskverk. Holmer köpte patent- och tillverkningsrätten av Ivarsson. Det var genom omfattande personliga kontakter, som Holmer i konkurrens med andra företag, kunde skaffa ÖMV en rad fördelaktiga kontrakt.

ÖMV fick även uppdraget att bygga ut vatten- och avloppssystemet i Östersund. I rörledningsbranschen blev ÖMV därmed den ledande i staden. Holmer hade dessutom en hel stab av rörmokare på landsbygden som arbetade mot provision. Andra viktiga leveranser gällde bl.a. ångrör till Järpens Sulfitfabrik och turbiner och sågverksmaskiner till Torpshammar, där ett sliperi och ett sågverk höll på att byggas. Till utbyggnaden av Essviks

Bilden föreställer den år 1907 uppförda maskinhallen vid Östersunds Mekaniska Verkstad. Fotot är från 1917 och visar tillverkning av sågamar. Källa: Jämtlands läns museum.

Sulfitfabrik utfördes gjuteriarbeten. Liknande arbeten gjordes för utbyggnaden av sulfitfabriken i Hissmofors. Även SJ:s reparationsverkstad, som låg granne med ÖMV, beställde en hel del gjutgods. I konkurrens med andra företag fick ÖMV beställningar av Löwings enkla och billiga axialturbiner. Efterfrågan på ÖMV:s rikt- och planhyvlar ökade. Småländska verkstäder var tidigare specialister på att framställa kompletta cirkelsågverk. När efterfrågan på dessa ökade, visade det sig att de småländska cirkelsågarna blev mycket dyrbara att frakta, bl.a. eftersom själva sågbänken kunde vara ända upp till 18 meter lång. Cirkelsågarna började nu att tillverka bänkarna själva och köpte beslagen till dessa, d.v.s. spindel-, driv- och matarverk, kuggstänger och rullar. Holmer konstruerade två olika storlekar av beslag. Konstruktionen föll väl ut och ÖMV kunde leverera 62 st. till olika sågverk i Norrland under en tioårsperiod.⁶⁾ Bland de intressantare leveranserna som ÖMV gjorde under dessa år kan

nämnas en timmerhäst till det svenskägda Trävaru AB Petschoras sågverk i ryska Oserko på Fiskarhalvön inte långt från norska gränsen. Detta skedde endast något år efter det att ÖMV utfört arbeten för Essviks Sulfitfabrik, vars disponent var Alfred Lidbäck, vilken även var initiativtagare till Petschorabolaget 1898.⁷⁾ Även Finland blev för ÖMV ett viktigt avsättningsland för maskiner till husbehovssågar. Holmer lyckades bl.a. genom ständigt återkommande affärsresor få sitt företag att expandera. Han skaffade sig även representanter i utlandet. Holmer förtröttades aldrig i att studera andra verkstäders organisation, teknik och metoder, både genom att resa och att följa facktidsskrifter. ÖMV hade vid sekelskiftet utvecklats till ett företag med avsättning på den inhemska och utländska marknaden för gjuteriarbeten och specialiserade verkstadsprodukter. Vid sidan av denna verksamhet utförde ÖMV en hel del reparationsarbeten i Östersundstrakten.⁸⁾ Holmers företag tycktes vid sekelskiftet gå en ljus framtid till mötes. Men så kom dråpslaget. Den 22 januari stod nämligen ÖMV i ljusan låga. Brandkåren kunde inte förhindra att verkstadslokalen brann ned till grunden. En magasins- och modellverkstadsbyggnad undgick dock lågornas rov.

Eftersom både maskiner och byggnader var för lågt försäkrade, blev förlusten av branden betydande. Holmer sammanfattade: "mina förluster representerade ... en förmögenhet och frukterna av 10 års intensivt arbete".⁹⁾ Han var dock helt inställd på att så snabbt som möjligt få igång driften. En granntomt inköptes med en tom byggnad som efter några dagar började inredas till verkstad. Ett nytt, provisoriskt gjuteri uppfördes även på den tomten. Redan i februari ägde den första gjutningen rum. Genom dessa åtgärder kunde alla tidigare order effektueras utan några större förseningar. Även nya order kunde mottas och utföras. Så snart den tillfälliga produktionen var i gång, började Holmer att planera för ny verkstad och nytt gjuteri. För att få kapital till nyinvesteringarna, måste han göra inteckningar i de s.k. vretlotter han tidigare haft lagfart på.¹⁰⁾

Problemet uppstod nu. Med stöd av fundationsbrevet hade Östersunds stad i slutet av 1901 låtit stämma alla vretägare angående äganderätten och yrkat att lotterna skulle återlämnas till staden. Efter en "prov-rättegång", som staden vann, förklarades ärendet vilande. Holmer ansökte därför hos fullmäktige om att rättegången mot honom skulle återkallas och att han skulle tillerkännas full äganderätt till vretlotterna. Stadsfullmäktige avslag hans ansökan. När Holmer fick vetskap om be-

slutet blev han minst sagt förgräddad och var helt övertygad om att han motarbetades av vissa ledamöter i fullmäktige. Han lät genast meddela att han planerade att flytta sin verksamhet till en ort med större intresse för industriell verksamhet.¹¹⁾ En häftig debatt för och emot Holmer fördes i Östersunds-Posten. I denna deltog tidningens redaktör och stadsfullmäktigeledamoten Agathon Burman och Holmer själv. Burman försvarade till en början fullmäktiges beslut och ansåg att fullmäktige inte hade något ansvar för ÖMV och kunde därför inte göra något undantag för en enskild vretägare. Han ansåg vidare att Holmers ekonomiska situation var sådan, att han skulle klara sina nyinvesteringar utan att behöva göra inteckningar i vretjorden. Han ifrågasatte även Holmers möjligheter att flytta sin rörelse från Östersund. Holmer å sin sida beskyllde stadsfullmäktige bl.a. för brist på framsynthet. Han underströk att staden genom verkstaden tillfördes betydande belopp, eftersom den sysselsatte närmare 200 man, som bidrog till att öka affärsinnehavarnas omsättning.¹²⁾ Under tiden som debatten pågick hade Holmer bestämt sig för att flytta till Nynäshamn. Redaktör Burman insåg nu, att Holmer menat allvar med sitt hot att flytta. Burman motionerade därför, om att stadsfullmäktige skulle återkalla sin talan mot Holmer och tillerkänna honom äganderätt till vretarna. Fullmäktige biföll motionen, men Holmer hade redan bundit sig vid etableringen i Nynäshamn, så att han ej kunde ändra sitt beslut om flyttning.¹³⁾ I början av 1905 sålde därför Holmer sin rörelse till det nybildade AB Östersunds Mekaniska Verkstad.¹⁴⁾

FRÅN REKONSTRUKTION TILL LIKVIDATION - DEN FEMTE T.O.M. ATTONDE OCH SISTE ÅGAREN

Det var ett konsortium i Östersund som under slutet av 1904 tog initiativ att ombilda ÖMV till ett aktiebolag. Störste enskilda aktieägare var till en början Isak Olof Holmer. Under år 1905 sålde Holmer alla sina aktier i bolaget och var därmed helt skild från sin gamla verkstad. Driften kom igång igen, men i avsevärt mindre omfattning än förut. Till ÖMV knöts nu August Westman, tidigare anställd vid Bolinders i Stockholm. Westmans hyvlar var kända över hela världen. Träarbetningsmaskiner blev åter ÖMV:s viktigaste produkt. Verksamheten förbättrades och vid tiden för första världskrigets utbrott hade man över 80 anställda. Företagets årliga tillverkningsvärde låg mellan 250 och 400 000 kr. Sedan 1911 kallades företaget August Westmans Verkstads AB. Året efter dog Westman och bolaget övergick till Westmans änka, som i sin tur sålde det till ett

nytt Östersundskonsortium. För företaget innebar de första krigsåren en god efterfrågan framför allt på maskinutrustning till sågverk och hyvlerier. Vinsterna blev goda och aktieutdelningarna de högsta någonsin. På hösten 1917 såldes bolaget till det nybildade Svenska Maskinverken, som tack vare bankernas okritiska kreditgivning, kunde köpa en rad olika verkstadsföretag. Eftersom prisnivån började falla efter krigsslutet samtidigt som låneräntorna fortfarande var höga var Maskinverkens öde beseglats. Förlusterna blev så stora, att bolaget under depressionsåret 1921 måste träda i konkurs. Efter konkursen återköptes ÖMV av praktiskt taget samma konsortium, som 1917 sålt företaget till Maskinverken. ÖMV drevs nu på en betydligt lägre nivå än under världskriget och med ett arbetarantal på omkring 30. För ÖMV innebar 1920-talet bl.a. driftsinskränkningar, kapitalbrist och ekonomiska förluster. När så den andra efterkrigsdepressionen satte in i början av 1930-talet blev detta dödstöten för ÖMV. Från 1931 var all drift inställd. Därmed var en drygt 50-årig industriell verksamhet till ända.

I början av 1933 bad Uplandsbanken, som sedan 1927 varit ensam ägare av ÖMV, Isak Olof Holmer om hjälp med försäljning av maskiner och övriga inventarier. Holmer lyckades sälja alltsammans på kort tid, men det skulle dröja ända till senhösten 1936 innan likvidationen var avslutad. Bilbolaget hade då redan tagit verkstadslokalerna i besittning.¹⁵⁾

NOTER

1. J. Björklund, Företagande och försörjning, i: *Östersunds historia*, III, Östersund 1986, s. 95-103.
2. Se t.ex. G. Arpi, Mot ökad differentiering av industrin, i: *Väster-norrland - ett sekel*, Stockholm 1962, s. 311 f.
3. Jämför M. Rolén, *Skogsbygd i omvandling. Studier i befolkningsutveckling, omflyttning och social rörlighet i Revsunds tingslag 1820-1977*, Uppsala 1977, passim, och H. Wik, *Norra Sveriges Sågverksindustri*, Stockholm 1950, s. 246 f. samt s. 296 f.
4. Björklund 1986, s. 42-45.
5. I.O. Holmer, Några glimtar ur Östersunds Mekaniska Verkstads historia 1876-1936, otryckt manus 1954 i *Östersunds landsarkiv*, s. 4-5.
6. Holmer 1954, s. 7-39.
7. J. Björklund, From the Gulf of Bothnia to the White Sea, *Scandinavian Economic History Review*, nr 1 1984 och Holmer 1954, s. 59-60.
8. *Östersunds historia*, II 1863-1936, Utg. av J. Bromé, Östersund 1936, s. 125 ff.
9. Holmer 1954, s. 69.
10. Stadsfullmäktigeprotokoll 3.3.1903. *Östersunds stads arkiv*.
11. Holmer 1954, s. 73 ff och Stadsfullmäktigeprotokoll 3.3.1903.
12. Holmer 1954, *ibid*, och *Östersunds-Posten*.

13. Holmer 1954, ibid och Stadsfullmäktigeprotokoll 5.5.1903 och 19.5.1903.
14. Holmer startade 1905 en ny verkstad i Nynäshamn, som sålde sågverksmaskiner på den ryska marknaden. I samband med revolutionen 1917 gick företaget i konkurs och Holmer fick börja på nytt en tredje gång, nu i Stockholm, där han bl.a. låg bakom maskinfirman Stathmos. Holmer avled 1960 i en ålder av 94 år.
15. Björklund 1986, s. 55-58. Ture Ströberg, född år 1900, började år 1914 som lärling på ÖMV. I en artikel i *Östersunds-Postens Jubileumsbilaga* 23.10.1986 har Ströberg lämnat intressanta upplysningar om arbetsvillkoren fram till 1918. Det året fick han anställning på SJ:s huvudverkstad i Östersund.

LJUS ÖVER LANDET - ETT SAMMANTRÄFFANDE MELLAN ANDERS KILIAN
OCH CARL ÅSTRÖM I ETT JÄMTLAND DÄR FRISINNE OCH SOCIALISM
MÖTTES

AV CATARINA LUNDSTRÖM & BO-JOHAN ESTVIK

Året är 1913. Redaktionsrummet på Jämtlands Folkblad är sparsamt möblerat. Ett stort, massivt skrivbord dominerar. Den som nyttjar skrivbordet har från början försökt hålla ordning på pappershögarerna men nu ligger protokoll, halvskrivna ark, pamfletter och tidningar som spridda öar över skivan. Nu börjar mannen bakom skrivbordet tala. Han är upprörd.

- Hur kan man som frisinnad, nykterhetsvän handla så? Med sina blixtrande ögon fäster han blicken på besökaren mitt emot. Anders Kilian, för dagen inrest till Östersund för att sälja grönsaker och diskutera politik, tar sats för att möta redaktör Åströms svada.

- Naturligtvis gjorde du rätt som röstade mot, men betänk ändå att Mattson tillhör en av våra mest ansedda godtemplare.

Kilian håller med Åström i kritiken av de liberala i stadsfullmäktige som röstat för beviljande av utskänkningstillstånd för stadens krögare.

- Det är inget mindre än en skandal, fortsätter den uppretade redaktören. Diskussionen får fortsätta...

"Ljus över landet, det är det vi vilja" - Detta upprop står som devis för tidningen Wiljan som utgavs i Jämtland 1909. Vi ska här kasta ljus över det Jämtland som framträdde i början av seklet.

Ett land i mitten av Sverige där majoriteten av folket bodde på landsbygden, försörjde sig genom jordbruk och, liksom sina landsmän, saknade rösträtt i de beslutande församlingarna. Sedan mitten av 1800-talet hade skogsbolag engagerat sig i den jämtländska råvaran. Gröna skogar avverkades, forslades ned till kusten och blev till guld. På Grand Hotells Schweizeri i Östersund satt pösiga bolagsherrar och skålade för lyckade trävaruaffärer. I skogen slet karlar med yxa och svans. Det var småbönderna och de jordlösa. Många bönder hade sålt skog och hemman till bolagen. Det gav dem kontanter men skapade också egendomslöshet och beroende. I träpatronernas spår hade det växt upp en viss industriell verksamhet. Sågverk och massafabriker byggdes upp, framför allt längs den nybrutna järnvägen. I jämförelse med landet i övrigt var det förstas i mycket liten skala. Gustav Sundbärg har uttryckt

situationen så här

Ingen svensk bygd företer i våra dagar en så svag ekonomisk utveckling som Jämtland. Denna del av vårt land är det typiska exemplet på att förbättrade kommunikationer icke ensamt göra till fylles.)

Jämten var alltså i hög grad knuten till jord- och skogsbruk för sin försörjning. De flesta hade åtminstone ena benet kvar i bondesamhället, med allt vad det innebar av gemensamma traditioner och kulturmönster. De förändringar som skedde hotade strukturen i det gamla samhället. Jordlöshet, lönearbete, förlorad byggemenskap, spritmissbruk o.s.v. skapade andra livsvillkor. Reaktionen kom i form av olika ideella och folkliga rörelser. Godtemplarrörelsen blev den centrala i Jämtland. Den kom till länet samtidigt med järnvägen på 1880-talet. Nykterhetsrörelsen gick på djupet i det jämtländska samhället och trängde in i minsta by. 11% av befolkningen var med i någon loge år 1905. Rörelsen kom inte som svar på industrialisering och urbanisering utan snarare som en protest mot det nya, inklusive bolagens framfart. Den fyllde också ett behov av bygdegemenskap och verksamheten bestod inte minst av sång, musik, teater och bildningssträvanden. I nykterhetsrörelsens kölvatten följde andra folkliga organisationer. Den s.k. ungdomsrörelsen uppstod i nära samverkan med godtemplarna och hade delvis norska förebilder. Hembygden och bondekulturen var folkligt förankrade begrepp inte minst inom ungdomsrörelsen. De folkliga rörelserna, med godtemplarorden i spetsen, hade en politisk motsvarighet i de frisinnade idéerna. Det s.k. "norrlands-frisinnat" kännetecknades av nykterhetsiver, kritik mot rustningar och bolagskapitalism samt frihandelssträvanden. Frisinnat var den klart dominerande åsiktsriktningen i Jämtland omkring sekelskiftet. Vid andrakammarvalet 1911 lade liberalerna beslag på samtliga riksdagsmandat. Utsikterna för arbetarrörelsen att slå rot i denna frisinnade mylla kan tyckas små. Många agitatorer som gästade länet var också av den meningen. Kata Dalström skriver i ett brev till Fredrik Ström: "Jämtarna är ett eget släkte - 'Staafliberaler' hela bunten".²⁾ Socialismens historia i Jämtland började ändå förvånansvärt tidigt. 1890 då arbetarnas internationella högtidsdag för första gången firades var Östersund en av de få svenska städer där demonstration anordnades. Ett beslut taget i Paris året innan gav genast verkan i det liberala Jämtland! Det fanns också en grogrund i landsbygdsutvecklingen där allt fler bönder blev egendomslösa och arrendatorer åt bolagen istället. De jämtländska socialisterna kom att lyfta fram frågor som var väl förankrade i detta idéklimat. Jord- och nykterhetsfrågorna blev viktiga.

Carl Aström och Anders Kilian var båda barn av det samhälle som

Anders Kilian
Källa: Jämtlands läns museum

Carl Aström
Källa: Folkrörelsearkivet Östersund

Förstamajdemonstration i Östersund. Källa: Jämtlands läns museum.

skissats ovan. Har då dessa män någonting gemensamt? Låt oss jämföra dem och se om där finns beröringspunkter. Både Åström och Kilian var småbrukarbarn. Åströms far var småbrukare och indelt soldat medan Kilians far, utöver sitt eget småbruk, även arbetade på andra gårdar. I hemmen fungerade katekesen som uppfostrare och läslära. Trots den materiella knappheten fanns en intellektuell stimulans. Kilian berättar om denna tid:

Då jag var sju år gammal fick jag löfte av far, att när jag lärt hela katekesen utantill skulle få följa honom till staden. Det dröjde ej länge förrän jag var färdig med uppgiften och kunde hela den trevliga boken som en elektrisk motor, som bara surrar utan att stampa och väsnas.3)

Under Åströms och Kilians uppväxt kom de att på nära håll se och uppleva den enkla landsbygdsbefolkningens utsatthet och svårigheter. Carl Åströms morföräldrar ägde en bondgård som ett skogsbolag "lurade till sig". För övrigt såldes hela byn Sundsjöåsen till Vifsta Varvs bolag. Denna upplevelse låg säkert till grund för hans starka engagemang i jordfrågan. I tidningen Wiljan skriver han utifrån denna händelse:

Det bör bli ett slut på rofferiet - slut innan det blir försent. Det finns så många arbetare som vilja ha sig ett eget hem, detta kunna de ej få annat än genom pengar, sådana ha de ej, få därför vara utan...Vårt råd för närvarande är: Tag jorden från bolagen och giv den åt folket - men snart.4)

När Åström var tretton år drabbades familjen av difteri. Modern och två syskon dog, resten av familjen splittrades. Carl fick börja försörja sig genom att arbeta hos bönderna i trakten. Då Anders Kilian var tretton år blev familjen olagligt frångått sitt arrende och bortkörda från sitt torp. "Vi harmades mycket på Lars Persson, som 'tagit vår stuga' som vi uttryckte det. Ty det var i alla fall tvångsköp, och vi ansågo oss ha blivit orättvist behandlade."⁵⁾ Denna oförätt, tillsammans med flera andra, grundlade ett starkt rättstänkande hos Kilian.

Något som förenade många jämtar och även Åström och Kilian var engagemanget i nykterhetsrörelsen. De var båda drygt tjugo år när de upptogs i godtemplarloge. För Åströms del hände detta i Luleå, för Kilian i Dvärssätt. Logerna blev för många människor en skola. Man lärde att uttrycka sig muntligt och skriftligt, deltog i studiecirkel och lånade böcker i logens bibliotek. Kilian var flera gånger under 1890-talet sekreterare i Decemberblomman i Dvärssätt. Han uppträdde också regelbundet med egna och andras dikter.

Vid den här tidpunkten hade både Kilian och Åström lämnat jordbruksarbetet och arbetade som smed respektive stenarbetare. Framtiden blev dock olika för dem. Åström fortsatte att arbeta som stenhuggare, medan Kilian

Kilian med sin islandshäst "Gode"
Källa: Jämtlands läns museum

Kilian vid sitt skrivbord, Kilen, Slätteråsen
Källa: Jämtlands läns museum

tog över faderns småbruk. Åström engagerade sig i fackföreningsrörelsen och den socialdemokratiska ungdomsrörelsen. För Kilian blev det istället naturligt att bli en del av småbrukarrörelsen. Han var också med i bildandet av Jämtlands läns ungdomsförbund.

Bägge blev agitatorer inom respektive rörelse. En krets kring Jämtlands Tidning startade 1906 en insamling som syftade till att ge Kilian möjlighet att resa runt i länet. Han skulle "studera folkets existensvillkor och medela dem sina erfarenheter ... och uppmuntra många i deras glädjefattiga tillvaro".⁶⁾ Drygt 1 500 kr flöt in och gav Kilian möjlighet att på lediga stunder agitera, hålla föredrag och sprida litteratur på landsbygden. Carl Åström blev 1908 den förste socialdemokratiska plats-agitatoren i Jämtland. Han reste runt i länet på långa turnéer och färdades ömsom med tåg, hästskjuts och cykel, ömsom till fots. Åströms agitation utmärktes av en stor flexibilitet, han talade för organisering av fackföreningar, arbetarkommuner, nykterhetsloger och kooperativa föreningar. Arbetet var inte alltid så lätt:

I allmänhet vet folk ej vad socialism betyder. När detta blir klargjort kan någon utropa, ja är det på det viset då är vi helst socialisterna allihop. Men ett är säkert, det bör göras mycket för att skingra misstron.⁷⁾

Det är omkring denna tid, och under 1910-talet som de två var mest aktiva. Åström blev 1913, som första socialdemokrat, invald i stadsfullmäktige. Vidare var han redaktör för de första socialdemokratiska tidningarna i länet. Kilian blev redaktör för småbrukartidningen Odlaren. Den startade 1912, och gavs ut under åtta års tid med Kilian som redaktör. Fritänkaren och georgeisten Johan Hansson var tidningens finansier. Tidningen trycktes i Stockholm medan Kilian gjorde det mesta av sitt arbete från skrivbordet på gården i Jämtland. Från och med hösten 1913 var Odlaren organ för småbrukarföreningen Sveriges Odlareförbund.

Carl Åströms första tidningsengagemang var Wiljan. Den kom ut sporadiskt under 1909. Två år senare kom Jämtlands Folkblad ut med Åström som ansvarig utgivare och redaktör. På grund av ekonomiska svårigheter gick den i konkurs 1915.

Det fanns klara likheter mellan Odlaren och Jämtlands Folkblad. Odlaren vände sig främst till småbrukare och bönder, men även till landsbygdens och städernas arbetare. Jämtlands Folkblad var, enligt programförklaringen 1912, arbetarnas, småbrukarnas och nykterhetsvännernas tidning. Ett sätt att vända sig till småbrukare var, att låta Odlaren medfölja som bilaga. Tidningarnas motto var också nära nog identiska. Odlarens tre motto var "Arbete Frihet Rättvisa", medan Jämtlands

Omutlig rättvisa.

VILJAN

Frihet, Jämlikhet,
Broderskap.

JULNUMMER.

Härnösand 1909. John Nybergs Tryckeri

N:o 19.	Redaktör CARL ÅSTRÖM. Redaktör och ansvarig utgivare I. A. DAVIDSSON.	Lösnummer 10 öre.
---------	--	-------------------

Vinjett till tidningen Viljans julnummer 1909.

P. K.

Förslag till vinjett för tidningen Odlaren 1913.

Folkblads var "Frihet Jämlikhet Broderskap". De båda tidningarna satte samma frågor i centrum. Nykterhetsfrågan var givetvis viktig, liksom frågor om jord, försvar, rättvisa och demokrati. Naturligtvis fanns även skillnader mellan tidningarna och deras redaktörer. Odlaren rapporterade endast undantagsvis om arbetskonflikter, strejker etc. Jämtlands Folkblad däremot visade stort intresse för småbrukarnas frågor, bland annat rapporterades det grundligt från bildandet av Sverges Odlareförbund.

Vi har nu presenterat två folkrörelserepresentanter, som utifrån likartade uppväxtvillkor valde skilda vägar. Ingen av dem hade någon möjlighet att studera. Istället kom nykterhetsloger och andra folkrörelsegrupper att bli deras lärosäten. Anders Kilian kunde dessutom vid ett par tillfällen i vuxen ålder sätta sig på skolbänken. Som Jämtlands Tidnings stipendiat gick han en kort kurs vid den socialdemokratiska folkhögskolan Høla utanför Sollefteå, där vi kan anta att han fick en god inblick i de socialistiska idéerna. Sju år senare genomgick han en vinterkurs vid jordbruksaposteln P.J. Rösiös lantbruksskola Hagaberg nära Jönköping. Vi vill ändå beteckna såväl Kilian som Åström som självlärda. Deras kunskap utgick inte från böcker och boklig bildning, utan kom ur sådant som de själva upplevt och sett.

Hur stort var då det politiska avståndet mellan dem? Vi vågar påstå, att det inte var särskilt stort. Det är ju allmänt känt, att norrländskt liberalt frisinne stod socialdemokratin nära. Dessutom tillhörde Kilian de s.k. georgeisterna, ett namn de fick efter centralpersonen Henry George. Denna rörelse, i Sverige under namnet Ekonomiska Frihetsförbundet, samlade socialdemokrater, frisinnade och partilösa radikaler. Bland medlemmarna kan nämnas socialdemokraterna Rickard Sandler och Fabian Månsson, godtemplarhövdingen och fredskämpen Edvard Wavrinsky och de politiskt "fristående" Carl Lindhagen och Johan Hansson. Georgeisternas paroller var "hem åt alla, jord åt alla, rättvisa åt alla". Dessa mål skulle uppnås bland annat genom att privat ägande av jord och naturtillgångar togs bort och att full frihandel infördes. Ekonomiska Frihetsförbundet hade ett ordförandeskap bestående av tre personer, och Kilian var, under en tid, en av dessa.

Åström tillhörde den reformvänliga delen av socialdemokratin. Diskussioner fördes inom arbetarkommunen huruvida man skulle välja den ungsocialistiska, anarkistiska vägen eller den reformistiska. Åström var klar över sin linje:

[...]den väg som var rättast var att på lagstiftningens väg vinna något, samt när vi fått allmän rösträtt, majoritet i parlamentet, 8 timmars arbetsdag, skulle vi av oss skälfa utan motstånd växa in i den socialistiska framtidsstaten.⁸⁾

Märkligt är dock att Åström ej valde att gå över till vänstersocialdemokraterna vid splittringen 1917. Det var ju hans hjärtefrågor om jorden och nykterheten som stod i centrum för utbrytargruppen. När vänsterföreningen diskuterades i arbetarkommunen förde Åström fram att om partiet arbetade mer för tull-, skatte- och jordfrågan samt ägnade mer intresse åt lantarbetarkåren så skulle inte vänsterföreningen behövas.

I Åströms och Kilians förkunnelse stod alkoholen och jorden hela tiden i centrum. Alkoholen symboliserade det negativa och onda, men det fanns en tydlig skillnad mellan de bådas syn på spriten. Kilian ansåg att alkoholen kränkte honom ekonomiskt och moraliskt, och jämställde den med gifter som arsenik och opium. Han ville ha förbuds­lagstiftning eftersom "Superiet är en samhällssjukdom, som angår alla samhällsmedlemmar".⁹⁾ Socialdemokratin, och Carl Åström, såg alkoholen ur ett annat perspektiv. Inom arbetarrörelsen var kampen för nykterhet också en symbol för ett bättre och värdigare liv. Carl Åström såg spriten som en av arbetarklassens farligaste fiender, och Wiljan skrev i en ledare:

Som vi alla allt för väl veta, äro rusdryckerna det största hindret för småfolkets höjande i såväl det ena som det andra avseendet.¹⁰⁾ Jorden stod som symbol för det goda. Engagemanget för jordbruk och egna hem var uttryck för framtidstro och livsoptimism - vägar mot ett samhälle för alla.

För att belysa Kilians hållning i jordfrågan ska vi se på Sverges Odlareförbunds program. Dels ingick Kilian hela tiden i förbundets styrelse, dels arbetade han ju som redaktör för förbundets organ. Förbundet stred för jord och hem åt alla, främjande av Kooperation och samverkan och rättvisa i jordbrukets beskattning. När förbundet ombildades 1918, preciserades kraven utifrån den övergripande parollen "arbetets frukter åt dem som arbeta". Man ville, att bolagens jord skulle ombildas till kooperativa jordbruk eller småbruk. Sina krav framförde förbundet genom de politiska vänsterpartierna, d.v.s. socialdemokraterna och vänstersocialdemokraterna. Detta program stämde väl överens med dessa partiers.

Åström såg jorden som en resurs att utnyttjas av alla. Även en arbetare skulle ha rätt till ett eget hem och en bit jord. Han såg också positivt på småbönder som grupp, och menade att dessa skulle ha en plats i arbetarrörelsen.

Vi har tecknat porträtten av två idealister. Båda levde under en tid då mycket i samhället förändrades. Tillvaron blev för många materiellt rikare, lättare och bekvämare. Samtidigt fanns det värden som gick förlorade, något som ibland gjorde det svårt för våra idealister att förlika sig med den nya tiden. De behöll dock sin tro på en ljus framtid, och förblev sina ideal trogna. Carl Åström har beskrivit detta "kall":

[...]en var väl bör ägna sig åt den sysselsättning vartill han känner sig manad. Denna inre maning har verkligen framstått med den kraft att jag inte mäktat övervinna den utan måst hängiva mig däråt.]])

Såväl Carl Åströms som Anders Kilians liv och gärningar kan sammanfattas i orden "Ljus över landet, det är det vi vilja".

Diskussionen fortsätter.

- Hur kan han överhuvudtaget skriva någonting vid detta bord, tänker Kilian. Fönstret släpper in dagen, men rummet vilar ändå i halvdunke. Kilian sitter på en av de två pinnstolarna framför skrivbordet. Han tänker på sitt eget skrivrum. Där står bara det absolut nödvändiga på skrivbordet, i bokhyllorna råder pedantisk ordning och utsikten är inte en bakgård utan frodig trädgård, äng och skog.
- Nå, vad tycker du om gemälet på din artikel om bärplockning? Besökaren, den lille mannen med den intensiva blicken, ser på tidningsredaktören och ler.
- Nja, det där att inte få plocka bär på annans mark, det var väl en smula förhastat. Men att få höra att det vore en klassorättvisa... Nåja, inte tar jag speciellt illa upp.
- Nej, jag förstår väl det. Vad säger du om Lindhagens motion om kungahuset? Vi tänker trotsa Branting och publicera den.
- Ja, det är nog riktigt. Lindhagens röst måste alla få höra. Men pass upp Carl, så att du inte än en gång hamnar i arresten! Den store mannen skrattar till så att mustaschen hoppar.
- Var inte rädd du, den fällan går jag inte i igen.

FAKTA OM ANDERS KILIAN OCH CARL ASTRÖM

Anders Kilian

Född 1869, död 1953
Smed, småbrukare, författare, redaktör m.m.
Utgav fem diktsamlingar, två prosaböcker och två böcker om jordbruk. Dessutom medarbetare under många år i Jämtlands Tidning.

Carl Åström

Född 1881, död 1940.
Stenarbetare, politiker och redaktör. 1908 var han anställd som socialdemokratisk agitator i Jämtland. 1909 blev han dömd för majestätsbrott p.g.a. av en artikel i *Wiljan*. Avtjänade då 11 månaders fängelse. 1913 blev han den förste socialdemokratiske ledamoten i Östersunds stadsfullmäktige.

NOTER

1. Emigrationsutredningens betänkande, s. 492.
2. Brev från Kata Dalström till Fredrik Ström 30/10 1910.
3. Kilian, A., *Min långa resa*, s. 66.
4. *Wiljan*, provnummer 1, 13/1 1909.
5. Kilian, A., *Min långa resa*, s. 76.
6. *Jämtlands tidning*, 22/10 1949.
7. *Nya Samhället*, 13/7 1908.
8. *Östersunds arbetarkommuns protokoll*, 19/12 1908.
9. Kilian, A., *Min långa resa*, s. 120.
10. *Wiljan*, provnummer 2, 27/2 1909.
11. Dombok i brottmål, ärende 603, 1909.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

OTRYCKTA KÄLLOR

- Brev från Kata Dalström till Fredrik Ström 30/10 1910, 14/1 1915.
Handskriftsavdelningen, Göteborgs universitetsbibliotek.
- Dombok i brottmål 1909. Ärende 603. *Sundsvalls tingsrätt.*
- Jämtlands läns samorganisation, arkiv: Kassabok 1908-1909. *Folkrörelsearkivet i Östersund.*
- Jämtlands läns samorganisation - stadgar, Rapport från Carl Åström.
Arbetarrörelsens arkiv i Stockholm.
- Jämtlands läns arbetarkommun - Protokoll 1898-1904. *Arbetarrörelsens arkiv i Stockholm.*
- Stadsfullmäktigeprotokoll 1913-17. *Östersunds kommunarkiv.*
- Östersunds arbetarkommun, arkiv: Protokoll 1904-1914. Medlemsmatrikel 1904-1913.*
- Östersunds socialdemokratiska ungdomsklubb, arkiv: Protokoll 1908-1909. Agitationshärden - Protokoll 1909-1910.*

Intervjumaterial

- Per Jonsson*, född 1912, småbrukare i Slätteråsböle, Krokom, Jämtland.
- Amanda Persson*, född 1890, syster till Carl Åström, Singsjön, Jämtland.
- Bruno Persson*, född 1913, småbrukare, As, Östersunds kommun, Jämtland.
- Inez Åström*, född 1913, dotter till Carl Åström, Östersund, Jämtland.
- Bandinspelningar och uppteckningar i författarnas ägo.

TRYCKTA KÄLLOR

Emigrationsutredningen. Betänkande. Stockholm 1913.
SOS. Riksdagsmannavalen 1909-1911.

Tidningar

Jämtlands Folkblad 1913.
Jämtlands Tidning 1898, 1900, augusti 1906, 1908, 1909, december 1912,
22 oktober 1949.
Länstidningen 15 oktober 1949.
Nya samhället 1908, januari 1909.
Odlaren 1913-1918.
Wiljan 1909.

Litteratur

Bäckström, K., *Arbetarrörelsens historia* del 1. Stockholm 1971.
Bäckström, K., *Arbetarrörelsens historia* del 2. Surte 1973.
Estreen, R., *"Jag skulle bli slaf - nej, så djäflar anamma"*.
Göteborg 1980.
Frånberg, P., *Umeåsystemet*. Umeå 1983.
Kilian, A., *Småbruket*. Uppsala 1912.
Kilian, A., *Jordbrukarens läsning. Den mindre jordbrukarens handbok,*
häfte 1. Stockholm 1915.
Kilian, A., *Min långa resa*. Tandsbyn 1949.
Rolén, M., *Skogsbygd i omvandling*. Uppsala 1979.
Rönblom, H.K., *Frisinnade landsföreningen 1902-1927*. Stockholm 1929.
Strömblad, S., *Då den nya tiden kom*. Östersund 1952.
Wikegård, G., *Rödöns socken. Byar och gårdar*. Östersund 1968.
Östersunds historia del 3. Uddevalla 1986.

Bearbetningar

Estvik, B.J., "Småbruket är idealet". *B-uppsats i etnologi*. Umeå 1985.
Lundström, C., *När arbetarrörelsen kom till Jämtland. C-uppsats i*
historia. Umeå 1985.
Sefastsson, O., *Jämtlands Läns Ungdomsförbund och sekelsiftets svenska*
ungdomsrörelse. C-uppsats i idéhistoria. Umeå 1983.

RECENSIONER - ANMÄLNINGAR

LÄSVÄRT OM 200-ÅRING
AV MATS ROLÉN

RECENSION AV J. BJÖRKLUND, G. PENTEN, B. SUNDIN & H. WALLENTIN. ÖSTERSUNDS HISTORIA. III. UDDEVALLA 1986. ISBN 91-85390-88-7.

Det synes som om snart sagt alla landets städer fyller jämna år i dessa yttersta dagar. Så bl.a. Helsingborg, 900 år 1985, Hudiksvall, 400 år 1982 och Uppsala (som "Upsala"), 700 år 1986. Till 1986 års jubilarer kan vi även lägga Östersund, den enda stad som anlades inom det egentliga Sverige under 1700-talet. Det av Gustav III undertecknade fundamentsbrevet är dagtecknat den 23 oktober 1786.

I flera av de jubilerande kommunerna/städerna har jubileumskommittéer haft den goda smaken att låta utarbeta stadshistoriska arbeten med anledning av och inför städernas högtidsår. Så ock Östersund, som 1981 tillsatte en historiekommitté under ledning av landsantikvarie Sten Rentz-hog med uppdrag att utarbeta en historik som skulle utges 1986. Utan tvekan var detta ett vällovligt initiativ, inte minst ur den lokalhistoriska forskningens perspektiv. Saken var nämligen den, att staden saknade en egentlig historik för tiden efter 1862. Av de båda volymerna Östersunds historia (tr. 1930 och 1936) är det endast del I, författad av Janrik Bromé, som är baserad på någon mera omfattande källforskning och som uppfyller vetenskapliga krav. Del II, som endast är redigerad av Bromé, består av 17 fristående artiklar - i och för sig intressanta - vilka dock ej är grundade på några mera omfattande dokumenterade källforskningar. Till det lokalhistoriska forskningsläget kan även fogas att den senast utgivna volymen i serien Jämtlands och Härjedalens historia (del IV, tr. 1962) inte sträcker sig längre fram än till 1880.

För att genomföra detta stadshistoriska arbete engagerade man fyra forskare. Det framgår emellertid i förordet till Östersunds historia 3, att man tydligen från början avsett att ge detta uppdrag åt en forskare, men att ingen varit beredd att åta sig detta under den tidsrymd som stod till buds. Den "fullständighet som därmed gått förlorad" uppvägs av den ökade bredd och mångsidighet som tillkallandet av fyra specialister inneburit, anförs i förordet. De fyra forskare som fick uppdraget var Jörgen Björklund, ekonomhistoriker från Umeå, vilken även varit verkets huvudredaktör, Bosse Sundin, idéhistoriker likaledes från Umeå, Hans Wallentin, ekonomhistoriker och lektor i samhällskunskap vid Högskolan i Östersund och Gudrun Pentén, doktorand i konstvetenskap vid Umeå universitet.

Med denna uppläggning kom boken enligt mitt förmenande s.a.s. automatiskt att få en uppläggning liknande den som varit vanlig i stadsmonografier från 1960-talet och framåt: d.v.s. tonvikten har kommit att läggas vid fördjupningar kring vissa temata och problemområden, vilket innebär en tydlig skillnad mot den äldre typen av kronologiskt-systematiskt upplagda stadsmonografier. Östersunds historia del 3 består sålunda av fyra mer eller mindre fristående delar. Något förenklat kan man säga att Jörgen Björklund skrivit om ekonomisk utveckling och näringar, Bosse Sundin om idéströmningar, folkrörelser och kulturfrågor, Hans Wallentin om social historia särskilt småfolkets historia och Gudrun Pentén om bebyggelsens utformning och utbredning, stadsplaner m.m. Björklunds avsnitt "Företagande och försörjning" behandlar den

ekonomiska utvecklingen i Östersund och han kan bl.a. visa vilket uppsving järnvägens ankomst (1879) innebar för framför allt stadens handels- och serviceidkare. Parti- och minuthandel kom under lång tid att sätta stor prägel på stadens ekonomiska liv. Med järnvägen befästes Östersunds roll som handelscentrum för landsbygdsbefolkningen och staden kunde av detta skäl erbjuda ett i förhållande till sitt invånarantal alldeles för stort antal butiker, t.ex. för konfektion. Däremot blev det inte ännu på många decennier någon fart på stadens industri. Att stadens styrande vid denna tid inte heller egentligen understödde en kraftig industrialisering framgår av Björklunds intressanta studie av dess näst efter SJ:s reparationsverkstad största industris (Östersunds mekaniska verkstad) öden och äventyr cirka 1880-1930. ÖMV var ett gjuteri- och verkstadsföretag som bl.a. tillverkade utrustning till sågverksindustrin. Företagets lokaler kom, efter konkursen under den stora depressionen i början av 1930-talet, som genom ett ödes ironi att övertagas av Sven O. Perssons Volvoagentur Bilbolaget - embryot till våra dagars jämtländska storföretag Persson-invest.

En stor del av Björklunds bidrag ägnas järnvägsepokan, d.v.s. tiden från 1880 fram till första världskriget, när staden var som mest expansiv. I ett följande relativt kort avsnitt får man sedan följa stadens ekonomiska utveckling under krigs- och krisperioden (1914-ca 1950). Under denna period gjorde bussar och bilar sin entré, vilket fick stor betydelse för den eljest rätt stagnerande utvecklingen av Östersunds näringsliv. Med de busslinjer som startade på 1920-talet kunde ännu fler länsbor bekvämt komma till Sta'n och de (fåtal) privatpersoner som skaffade bil var säkert åtskilliga gånger till Bilbolaget eller Sandström & Ljungqvist för att få service. Gross- och minuthandeln var fortfarande de näringar som hade flest anställda och den största omsättningen. Under mellankrigstiden svarade livsmedelsföretagen (främst bonde- och konsumentkooperationens anläggningar) för den största andelen av produktionsvärdet inom industrin. Östersund hade - trots sitt läge mitt i ett skogsrikt landskap och med goda sjö- och järnvägstransporter - fortfarande relativt obetydlig trävaruindustri.

Det avslutande avsnittet i Björklunds bidrag handlar om Östersunds näringsliv under kommunreformernas och välfärdssamhällets era. 1971 bildades sålunda Östersunds kommun genom sammanslagning av Östersunds stad, Frösö köping, Brunflo och Lits kommuner samt Norderö församling i Hallens kommun och Sunne och Näs församlingar i Hackås kommun. "Östersund" omfattar sålunda numera en stor del av den centrala Storsjöbygden. Under denna period blev Östersund, som Björklund skriver, "den sist industrialiserade staden i Sverige". Under 1960-talet lyckades man från kommunens sida, i samverkan med centrala statliga myndigheter, bl.a. via lokaliseringsskott åstadkomma flera stora företagsetableringar i staden. Då kom storföretag som LM, KF och Fagersta-Secoroc till kommunens industriby - ett välkommet tillskott på arbetsmarknaden inte bara för staden utan även för landsbygden. Industrietableringarna var även fanns flera betydande lokala företag, förde även med sig en rush inom byggnadssektorn. Slutet av 1950- och egentligen hela 1960-talet var den stora utflyttnings- och avfolkningsperioden i länets historia. Nu blev Östersunds kommun både ett lokalt flyttningsalternativ och ett inpendlingsområde.

Till bilden av de senaste årtiondenas utveckling hör givetvis även, som Björklund berört, expansionen inom den offentliga sektorn. Exempelvis nära nog fördubblades antalet anställda inom Östersunds kommun mellan 1971 och 1984 och samma tendens har gällt landstinget, vars verksamhet till stora delar finns samlad i Östersunds-området. Östersund fick endast obetydlig del av 1970-talets statliga utlokaliseringspolitik; endast FFV:s verkstad i Lungvik, Högsolan och på sistone, efter 10 års dragkamp, Arméns Tekniska Skolor (ATS). Sistnämnda lokalisering hade

givetvis samband med att Östersund ända sedan sekelskiftet varit en viktig militärstad med sina båda regementen A 4, I 5 (I 23). På 1920-talet tillkom även F 4 på Frösön, på det klassiska Frösö lägers mark.

1880-talet betydde ingalunda bara ekonomiska omvälvningar. Av Bosse Sundins välskrivna bidrag framgår att Östersund under denna tid var en smältdegel av internationella och lokala strömningar, något som till stora delar sammanhänge med den ökande längdistansomflyttningen. Östersund blev i början av 1880-talet godtemplarstaden framför alla andra i det godtemplartätaste landskapet, Jämtland. Den första IOGT-logen instiftades sommaren 1882 - typiskt nog av ett par nyinflyttade hantverkare - och fick snart flera efterföljare i den eljest krog- och hotell-dominerade jämtmetropolen. Sundin skriver att IOGT redan 1883 hade 700 medlemmar - staden hade då cirka 3 000 invånare! Från staden spred sig sedan rörelsen som ringar på vattnet ut i länet och redan 1885 hade denna omkring 7 000 medlemmar. Om denna godtemplarnas genombrotts- och storhetstid vittnar bl.a. det stora ordenshuset (nuvarande Gamla teatern) vid Nytorget, som invigdes till storlogemötet 1884. Sundin finner viktiga beröringspunkter mellan nykterhetsrörelsen och den spirande hembygdsrörelsen i Jämtland och menar att båda (det var ofta samma personer i spetsen) kan ses som en befolkningens reaktion, eller protest mot de sociala och ekonomiska omvälvningar som följt av skogsbolagens aktivitet i länets skogsbondebygder. Inflyttade radikala stadsbor kunde tack vare att Östersund låg "mitt i bygden" förena sig med landsbygdsintressen i de sammanslutningar som fanns att tillgå i rösträttsstreckens samhälle. Belysande för stadens centrala läge var att inte mindre än 16 socknar runt Storsjön hade ångbåtsförbindelse med Östersund.

Stadens föreningsliv innehöll mycket mera än nykterhetsrörelsen: där fanns tidiga fackföreningar (typograferna, 1885), där fanns en röst-rättsförening (1887) och ledande socialdemokrater som August Palm besökte tidigt staden. Östersund tillhörde vidare den lilla skara städer där det anordnades l-majdemonstration 1890. Denna arbetarrörelsens första stora manifestation i den konservativa ämbetsmannastaden och handelsstaden gällde kravet på 8-timmars arbetsdag. Som talare framträdde skräddaren F.E. Elmgren, kanske mera känd som 'Elmblad' i P.O. Enquists Musikanternas uttåg. Trots dessa tidiga pionjärinsatser skulle det emellertid dröja ett gott stycke in på 1900-talet innan arbetarrörelsen fick något egentligt politiskt inflytande i Östersund.

Till de viktiga idéströmningar och 'rörelser' som kännetecknade Östersund och centrala Jämtland under slutet av 1800-talet hörde även ungdomsrörelsen, en slags bildningsrörelse med sin närmaste förebild från Norge och med en nära anknytning, som så mycket annat, till nykterhetsrörelsen. Vid det första jämtländska ungdomsmötet i Rödön 1899 samlades många tusen människor att åhöra föredrag, lyssna till sång och musik. Sådana evenemang fortsatte sedan under ett tiotal år framåt och rörelsen spred sig även till övriga Sverige, skriver Sundin.

De ledande nykterhetsmännen tillhörde den frisinna politiska falangen, som var den dominerande politiska grupperingen i länet årtiondena kring sekelskiftet. Bland dessa märks särskilt en person som tidningsmannen Johan Lindström-Saxon, redaktör för Jemtlands-Posten 1885-86 och för Jemtlands Tidning 1891-1904. Denne var även en drivande kraft i hembygdsvärden och låg bakom den år 1886 instiftade Fornminnesföreningen i Östersund.

Fornminnesföreningen, som till en början hade en markerad vetenskaplig prägel (se dess tidskrift "Fornvärdaren") kom med tiden att disponera en rad föremål, som i avsaknad av museilokal förde "en tämligen osäker och ambulerande tillvaro på vindar och i källare". I och med tillkomsten av föreningen Jämtslöjd 1908, som framför allt var en skapelse av landshövdingskan Ellen Widén, fick man en viktig samarbetspartner. Jämtslöjd

skaffade sig redan 1912 en intendent, Eric Festin, som blev en mycket drivande kraft i kulturminnesvården. 1923 sammanslogs Fornminnesföreningen, Jämtslöjd och Jämtlands och Härjedalens naturskyddsförening till Heimbygda. Denna förening kom sedan att driva museifrågan (museet stod klart 1930) och fornbyn Jämtli.

Sundin beskriver också ingående hur Östersund åtminstone vid ett par tillfällen tävlat med andra norrländska städer om viktiga kulturinstitutioner. Så var t.ex. fallet med lokaliseringen av det norrländska landsarkivet. Detta ärende drogs i s.k. långbänk under mer än 20 år, och det hela tog sin början hos riksarkivarien Hildebrand år 1904. Denne förordade på sin tid Östersund framför andra intressenter, bl.a. beroende på stadens trygga läge och att där fanns särskilda kulturella förutsättningar. Därpå följde år av strider och utredningar; kampen kom snart att stå mellan Östersund och stiftstaden Härnösand. Efter många turer avgjordes så frågan 1928 i och med att Härnösand fick sitt landsarkiv och Östersund ett länsarkiv för Jämtlands län. Om Östersund sålunda mer än till hälften förlorade kampen om landsarkivet, förlorade man helt i den norrländska högskolefrågan, som inleddes på allvar 1948 när riksdagen skulle ta ställning till frågan om var det s.k. granskningsexemplaret av allt svenskt tryck skulle hamna. Detta var av central betydelse för uppbyggnaden av ett storbibliotek. I denna strid inriktade sig Östersund på att profilera sig som intressent i en humanistisk högskola, åberopande sina gamla kulturella traditioner och sitt länsbibliotek som Norrlands förnämsta m.m. - samt den förnämliga naturen och det fina klimatet! Utgången vet vi alla - men en högskola kom trots allt till staden, Socialhögskolan 1971. Humanisten och frösöbon Sundin kan dock inte låta bli att fundera över hur det kunde ha blivit i Sta'n: "Vad hade hänt om hela Norrlandsarkivet, som ursprungligen var avsett, hamnat i Östersund? Då hade argumenten för ett norrländskt storbibliotek i Östersund varit ännu starkare och då hade i sin tur kanske högskolefrågan fått en annan lösning. Och då!? För den som vuxit upp på Frösön, men sedan 1964 följt den lilla militär- och ämbetsmannastaden Umeås utveckling till stor universitetsstad, är det lätt att fantisera!" (sid. 194).

Bosse Sundins bidrag avslutas med ett avsnitt rubricerat Fritidens Östersund. Där får vi följa utvecklingen från det slutande 1800-talets klubbar och mer eller mindre hemliga sällskap och det enklare folkets förlustelser på Tivoli (som låg utom stadsgränsen i Hornsberg på Frösön) och det nöjesutbud som fanns vid marknaderna. Färden går sedan vidare genom biograf- och kaféepoken fram till radio/TV-eran; även idrotten, som fostrat många lysande stjärnor i Sta'n speglas. Bl.a. får man veta att den första tävlingen i längdloppning på skidor ägde rum så tidigt som 3 mars 1894! Avsnittets slutpunkt behandlar de senaste årtiondena - när fritiden mer och mer blivit en kommunal angelägenhet och mycket av äldre tiders ideella föreningsarbete kommit i bakgrunden.

Östersunds folkmängd var under flera årtionden efter stadsgrundandet obetydlig och uppgick ännu år 1840 blott till 500 personer. Detta var på sitt sätt en naturlig konsekvens av att det rörde sig om en anlagd stad, inte om någon naturligt expanderande ort som givits stadsprivilegier. Under 20-årsperioden fram till 1860 mer än tredubblades dock stadens invånarantal. Hans Wallentins bidrag "Människornas vardag", inleddes med en ingående undersökning av den demografiska och sociala utvecklingen efter 1860. Wallentin visar att stadens folkmängd ökat fortlöpande under nästan hela perioden fram till idag. De enda avbrotten i denna trend utgjorde nödåren vid slutet av 1860-talet, ett par år i slutet av 1920-talet och vid slutet av 1970-talet, när stadens tillväxt skedde i de nya förorterna utanför den gamla stadsgränsen. Både Jämtlands läns landsbygd och Östersund uppvisade kraftig folkökning under senare delen av 1800-talet,

särskilt perioden 1875-85. Detta sammanhänge med den stora nettoinflyttning som järnvägsbyggandet och de ökade skogsdrivningarna förde med sig. Inflyttningen innebar en föryngrad befolkning och därmed ökad reproduktion, en tendens som ytterligare förstärktes av en trendmässig nedgång i dödligheten från 1880-talet. 1920 hade sålunda länets folk-mängd fördubblats jämfört med 1860. Utvecklingen för Östersund var dock avsevärt snabbare. De 1 700 invånare som fanns 1860 hade vid mitten av 1880-talet blivit 5 000. Sedan 1920-talet har länets landsbygd haft en mycket svag befolkningstillväxt, och en kraftig tillbakagång har pågått sedan tidigt 1950-tal. Östersunds stad har däremot hävdat sig bättre och har kunnat "uppskjuta länets absoluta folkminskning till 1950-talet".

Wallentin har gjort en studie av omflyttningen under perioden 1865-94, alltså under stadens mest dynamiska skede. Dessa år kom drygt 11 500 människor till staden, medan knappt 9 400 avflyttade. Förf. har närmare studerat 1875 års inflyttare. Ur detta material låter han flera ensamflyttare och familjer framträda i spännande kort-biografier.

Huvuddelen av Wallentins bidrag ägnas åt mellankrigstidens levnadsförhållanden i Östersund. Avsnittet inleds med en beskrivning av nödåren 1917-18 med livsmedelsbrist, ransoneringar och jobberi. Hösten 1918 drabbades staden hårt av Spanska sjukan. I likhet med på flera andra orter frodades också revolutionära stämningar, inte minst bland rekryterna på A 4 och I 5, vilka genomförde stora demonstrationer mot krispolitiken, något som väckte etablissemangets stora oro. Några egentliga oroligheter eller upplopp inträffade dock aldrig under det kritiska året 1917.

En stor del av avsnittet handlar på ett mycket konkret sätt om vanliga människors boende, inkomster och kosthåll under 1920- och 1930-talen. Detta gör förf. bl.a. med hjälp av de levnadskostnadsundersökningar som socialstyrelsen gjorde i samarbete med kommunerna 1922/23 och 1932/33. Undersökningsmaterialet utgörs av de hushållsböcker som ett antal familjer ur arbetar- och medelklass (mot en viss ersättning) förde under ett helt år. För Östersunds del har Wallentin återfunnit drygt ett 20-tal hushållsböcker från de båda åren. Med hjälp av detta material kan Wallentin visa att matprisernas andel av hushållsbudgeten gick ned något mellan de två åren och att vissa små standardförbättringar kan märkas; några kunde skaffa sig bättre bostad, telefon och cykel. Kaloriintaget framstod som tillräckligt, men särskilt i tider av brist i kassan ingick stora mängder mjölk- och mjölkost i mathållningen, 1800-talets basföda på den norrländska landsbygden. Även naturhushåll - egen täppa och bärplockning - var viktiga tillskott när det gällde att klara livets nödortft.

Wallentin avslutar sitt bidrag med att kortfattat beröra Östersunds befolkningsutveckling, arbetsmarknad och sociala utjämning under efterkrigstiden. Bl.a. beskrivs hur kvinnorna gjort sitt inträde på arbetsmarknaden och hur den offentliga sektorn vuxit. Vidare jämföres löneutvecklingen inom olika yrken (i 1946 års priser) mellan 1946 och 1985, varav bl.a. framgår att spännvidden mellan olika yrkens inkomster minskat.

Östersund är, som förut nämnts, en anlagd stad av relativt ung datum. Dess bebyggelse och lokalisering har sålunda inte någon historia före 1786, även om det redan vid mitten av 1600-talet fanns vissa planer på grundandet av en stad i den nyblivna svenska provinsen. Då var dock ej det östra sundet vid Frösön aktuellt. Att sålunda Östersunds bebyggelsehistoria och planläggning börjat från "noll" på mark från skatteavradsland och ett skattehemman har uppenbarligen givit konstvetaren Gudrun Pentén en stimulerande uppgift. Via bl.a. stadsplaner, kartor och ett rikt bildmaterial kan hon lotsa läsaren på en intressant resa genom Östersunds 200-åriga bebyggelsehistoria.

Östersund fick sin första stadsplan 1788, en tidstypisk rutnätsplan, som dock enligt Pentén var ovanligt konsekvent genomförd. I dess centrum låg Stortorget, som hade en i Skandinavien mycket ovanlig, sluten form. Denna skapades av inskränningar i fyra kvarter så att gatuinfarterna förlades till torgsidornas mitt; denna utformning försvann dock genom husrivningar 1865 och 1903. Idag återstår någorlunda behållna exempel på denna torstyp endast i Piteå, Uppsala och Haparanda. Kring Stortorget eller i dess närhet, kom det mesta av det egentliga stadslivet att återfinnas; hantverkare, köpmän och - några årtionden in på 1800-talet - bankerna. De årliga marknaderna varav den viktigaste var Gregorimarknaden i början av mars, flyttades till Stortorget år 1798, från sin historiska plats på Frösön. Dessa s.k. frimarknader levde sedan kvar i staden fram till första världskriget.

Östersund var enligt Pentén långt in på 1800-talet en grön stad. Enligt stadsplanen fick nämligen endast varannan tomt bebyggas - detta av fruktan för den "röde hanen". De mellanliggande tomterna användes för kryddgårdar, en nödvändighet för livsmedelsbehovet. Härjämte hade borgerskapet, som nästan kan sägas ha varit "småjordbrukare", andelar i den s.k. donationsjorden i form av odlings- och skogslotter. Mellan stadsplanens nedersta gata och Storsjöns strand låg Sjögatan, våra dagars Strandgata. Under 1700-talet började stadsplanerare medvetet spara ett område mellan stadsbebyggelse och sjöstrand - framför allt av brandsäkerhetsskäl.

I denna gröna stad var länge alla hus av trä, sannolikt av enkel typ och liknande dem på landsbygden. Dess första monumentala stenhus blev föga förvånande det nya Länsresidenset (1845-48). Från denna epok härör även Gamla kyrkan, invigd 1846. Ecklesiastiskt tillhörde staden (till 1912) Brunflo pastorat. Från 1800-talets mitt finns alltså några enstaka gårdar bevarade, vilka närmare presenteras i boken. Med hjälp av en stadskarta från 1865, upprättad med anledning av den nya stadsplan som antagits året innan, kan Pentén sedan på ett mycket illustrativt sett visa på var i staden olika yrkeskategorier bodde och verkade. Hon konstaterar med ledning härav, att bortsett från en koncentration av handlande kring Stortorget, så var mönstret ännu ganska oregelbundet.

Stadens snabba utveckling efter 1875, alltså under den omvälvande järnvägsepoken, avsatte naturligtvis djupa spår i stadsbilden. Järnvägen kom efter diverse turer att dras genom staden på den "sparade" markremsan mellan Strandgatan och Storsjön. Härigenom fick man en nära kontakt mellan land- och sjötrafiken; ångbåtstrafiken mellan Östersund och socknarna kring Storsjön var ännu ett viktigt inslag i transportväsendet. Stationshuset och bangårdsområdet fick dock läggas söder om stadsområdet och till stor del på mark som skapats genom utfyllnad i sjön - ett vanligt förfarande när järnväg drogs genom sjöstäder.

Den stora inflyttningen till Östersund under detta skede ledde till en omfattande bygghet - folk måste ha någonstans att bo. Betydande är att inte mindre än 149 bostadshus byggdes åren 1876-85. Och utanför stadsgränsen växte det upp ett eget samhälle, Ödenslund, vars invånare till största delen var järnvägsanställda med familjer. Ödenslund blev efter sekelskiftet municipalsamhälle, men inkorporerades med staden 1918 - det låg ju i Sta'n.

Stadsområdet utökades på 1880-talet genom en ny stadsplan, samtidigt som man planerade en omfattande breddning av en rad gator. Endast fyra gator utbyggdes dock till esplanader.

De flesta hus som byggdes fram till sekelskiftet var i trä, ofta med liggande panel med markeringar mellan våningarna. Ett flertal av dessa finns ännu till beskådande. Bland de publika byggnaderna från denna tid märks särskilt järnvägsstationen, Godtemplarhuset (Gamla Teatern), Grand Hotell (numera rivet) och flera bankpalats.

En ny byggnadsära inleddes åren kring sekelskiftet när stadsbilden tillfördes en rad stora stenhus. Mellan åren 1893-85 uppfördes sålunda omedelbart öster om den dåvarande stadsbebyggelsen kanslihus, kaserner m.m. åt Norrlands Artilleriregemente. 1910 stod Jämtlands fältjägarregementets kasernområde färdigt en knapp km längre norrut. Stadens pampiga rådhus, byggt i nationalromantisk stil av tegel, stod färdigt 1912, men hade som Pentén beskriver, en långvarig tillkomsthistoria. Andra betydande byggnader från denna epok är läroverket (numera Wargentinsskolan), södra folkskolan och flickskolan (som revs 1968).

Mellankrigstidens Östersund kännetecknades snarast av stagnation, något som även återspeglades i form av ett minskat byggande. Under perioden expanderade staden i första hand utanför den gamla kärnan: en villa-bebyggelse växte upp på tomter avsåndrade från bl.a. lantegendomar i stadens närhet. 1930-talet innebar vidare ett genombrott för ett nytt bostadstänkande med sociala förtecken; den första HSB-styrelsen i staden bildades 1930 och den första HSB-fastigheten stod klar hösten 1931. Bland det fåtal offentliga byggnader som uppfördes vid denna tid märks främst Landsarkivet (1930), Jämtlands läns museum (1928-30) och epidemisjukhuset (1929).

Efter andra världskrigets slut började emellertid Östersund att växa snabbare igen och dess folkmängd ökade med nära 13% mellan 1946 och 1953. Detta var anmärkningsvärt, eftersom länets folkmängd i stort sett upphört att öka. Den efter kriget ökande utflyttningen innebar "en flykt från skogsbygden", och Jämtlands län, liksom andra skogs- och glesbygder, fick vidkännas stora flyttningsförluster. Östersunds tillväxt visar att samma rörelse från skogs- och jordbruksbygder mot städer och tätorter även kan påträffas inom ett utflyttningslän. Ett påtagligt resultat av detta blev ett kraftigt ökat bostadsbyggande i Östersund, något som ytterligare motiverades av att stora delar av det befintliga bostadsbeståndet var omodernt och nedslitet. Det gällde nu att söka bygga bort bostadsbristen.

Staden fortsatte att tillväxa utanför den gamla kärnan och en rad nya hus uppfördes i stadsdelarna Söder, Odenslund och Karlslund. Vid infarterna från norr och öster uppstod "småfolksstråk" med en mer eller mindre vildvuxen bebyggelse (Lungvik och Lillånge). Dessa områden inkorporerades med staden, en nödvändighet med tanke på lösningen av vatten- och avloppsfrågor m.m. Under 1950-talet utfördes sedan de första riktigt stora projekten omfattande byggande eller totalsanering av hela kvarter. I detta stordriftstänkande innefattades även miljön kring Gustav III:s torg, det s.k. Nytorget, centrum för landsvägsbusstrafiken. Kring detta planerade man uppföra flera monumentala byggnader, bl.a. nytt medborgarhus och flera hotell. Där uppfördes också flera stora "palats", dock inte de som planerats. På 1960-talet fick emellertid Gustav III:s torg sin profil av den vid denna tid så typiska företeelsen i svenska städer - varuhuset. Genom rivning av ett helt kvarter, fick man plats för Domus och Böndernas hus (Kärnan).

I takt med den fortsatta urbaniseringen, som således även gällde Östersund, blev bostadsbristen än mer akut i början av 1960-talet. Nu kom den verkliga bygrushen, när det s.k. miljonprogrammet skulle genomföras. Ett viktigt inslag i byggenskapen från denna tid och en bit in på 1970-talet blev de stora bostadsområdena. I Östersund härrör Valhall, Lungvik och Körfältet, det sistnämnda med drygt 1 300 lägenheter, från denna epok. Ett annat var den ökade småhusbebyggelsen, som tog stora arealer jordbruksmark i anspråk. Från slutet av 1960-talet och början av 1970-talet härrör Odensala, vid södra infarten till staden och Valla, i dåvarande Frösö köping. I centrala staden revs många äldre hus: "1800-talets små köpmångårdar fick maka på sig för de stora affärshusen men också för bilismens enorma utveckling och framfart", skriver Pentén. Under detta skede utvecklades Prästgatan till Östersunds ledande affärsgata med inte

mindre än fyra varuhus.

Under senare delen av 1970-talet hade Östersund stor brist på mark för sitt fortsatta bostadsbyggande, framför allt beroende på att I 5:s och A 4:s övningsområden ligger som en buffert norr och öster om staden. Stadsplanerarna hade då i stort sett endast området mellan Östersund och Brunflo att tillgå och där kom man i motsättning till jordbruksintressen. Ett planerat bostadsbyggande i Ope stoppades sålunda av regeringen Fälldin I. Istället anvisades det näraliggande området Torvalla, där det sedan slutet av 1970-talet vuxit upp en ny stadsdel planerad för cirka 9 000 invånare fram på 1990-talet. Torvalla anses vara ett bra exempel på hur man vis av skadan från rekordåren, sökt skapa en mer gynnsam miljö för den enskilda människan.

Aven inom det officiella Östersund har det tillkommit flera viktiga nybyggnader från 1970 och framåt. Bl.a. har lasarettet genomgått en rad stora om- och tillbyggnader, som i hög grad förändrat stadsbilden. Rådhuset, stadens verkliga praktbyggnad, förlorade - efter stort rabalder - sin södra flygel när kommunens förvaltningsbyggnad uppfördes i början av 1970-talet. Andra nya "märkvärdiga" byggnader är polishuset, länsstyrelsen och högskolan, den sistnämnda färdigbyggd 1975. Ett nytt och utbyggt länsbibliotek stod klart 1982.

Pentén konstaterar i sin avslutning att "staden" är på väg tillbaka, sedan olika planeringsvägor (varuhus, villor, "gröna vägen") dött ut. Det är t.ex. åter attraktivt att bo i centrum och det är uppenbarligen de mest välbeställda som bor där. Från kommunens sida har man i ett nytt program över den framtida stadsbyggnaden satt bevarandefrågorna i högsätet. Avsikten är att verka för en god boendemiljö i city och att bromsa kontoriseringsen.

I denna lilla översikt har jag självfallet endast kunnat spegla en liten del av det intressanta stoff, som ingår i Östersunds historia del 3. Eftersom jag fortlöpande kunnat följa arbetet på boken, känns det förmåtet att försöka anlägga någon mera djuplodande kritik. När man nu kan se boken i färdigt skick, står det dock klart att de fyra forskarna och redaktionen i övrigt har utfört ett imponerande arbete. På anmärkningsvärt kort tid har man tagit fram en rad spännande fakta om Östersund och därtill presenterat sina rön i en tilltalande form, som torde uppskattas av en bred läsekrets.

I mitt sedan några år pågående arbete med Jämtland-Härjedalens historia, delen 1880-1980, är naturligtvis den nya östersunds boken av stor betydelse. Ur detta perspektiv vill jag dock peka på några områden som jag hade velat få läsa mer om.

Rent allmänt har alla fyra författarna ägnat lejonparten av sina bidrag åt perioden före andra världskriget och i synnerhet åt den spännande - jag håller med härom - Järnvägsepoken, fram till första världskriget. Detta ger en viss kronologisk slagsida åt boken. Vidare ger den väl knapphändiga upplysningar om stadens politiska historia och förvaltning. Vem eller vilka har bestämt och angivit "den kommunala ramen" för dess utveckling? Samma sak gäller egentligen stadens förhållande till sitt omland; Björklund ger oss visserligen bilden av en stad som är ett centrum för parti- och minuthandel; och framför allt Sundin ger flera exempel på täta kontakter mellan stads- och landsbygdsbefolkningen på det kulturella planet och inom folkrörelserna. Men till övervägande del får jag intrycket att det mest handlar om stadens och stadsbornas betydelse för landsbygden. Östersunds handel hade, för att ta ett exempel, rimligen inte kunnat växa sig så stark utan landsbygdsbefolkningens regelbundna stadsbesök. Staden hade inte heller kunnat växa utan inflyttning av "övertaliga invånare" från landsbygden.

Jag vill gärna understödja Sundins tolkning av nykterhetsrörelsens

starka ställning i staden (och på landet) som uttryck bl.a. för en social protest mot samhällsomvandlingen (i form av skoqsbolagens aktivitet), men tycker inte att detta är helt klarlagt i östersunds-boken. Pågående studier av nykterhetsrörelsens spridning i länet pekar emellertid i denna riktning: logerna tycks bl.a. i hög grad ha varit ett uttryck för den självägande bondebefolkningens "sociala protest" på lokal nivå.

Som den östjämte jag fortfarande i själ och hjärta är, hade jag velat läsa mera om det Östersund som nästan alla män i länet kommer i kontakt med, nämligen regementena. Dessa har i stort sett bara skildrats till sitt monumentala yttre och som hinder för stadens geografiska expansion. Hur det militära livet gestaltat sig vid olika tider, eller vad förbanden och staberna betytt ekonomiskt och socialt för staden (och dess omland) får vi knappast veta någonting om, undantagandes Hans Wallentins skildring av oroligheterna 1917 och Spanskans härjningar på A 4 året därpå. Jag skulle också ha velat få kunskap om - även om jag naturligtvis har mina aningar - den sociala och geografiska rekryteringen (omlandet igen!) till läroverket och flickskolan.

Dessa marginella påpekanden förtar dock inte intrycket, att Östersund begåvats med ett läsvärt och kvalificerat vetenskapligt arbete till sitt 200-årsjubileum.

INBJUDAN
till medlemskap i
JOHAN NORDLANDER-SÄLLSKAPET

Johan Nordlander-sällskapet grundades 1979 och bär sitt namn efter nestorn inom norrländsk humanistisk forskning, Johan Nordlander (1853-1934). Sällskapets förste ordförande var Karl-Hampus Dahlstedt.

Sällskapet har till uppgift att verka i Johan Nordlanders anda. Det skall främja kontakten mellan å ena sidan forskare av skilda slag och å andra sidan institutioner som universitet, arkiv, bibliotek och skolor. Sällskapet sammanträder minst två gånger per år, vanligen i Umeå. Det anordnas också årligen föreläsningar på ett par norrländska orter utanför Umeå.

Sällskapet utger i en fristående serie källskrifter till Norrlands historia, folkliga kultur och språk samt publicerar undersökningar inom dessa ämnen. Hittills har åtta skrifter utkommit i denna serie.

Sällskapets medlemmar erhåller medlemsboken TRE KULTURER och medlemsbladet OKNYTT som utkommer med två dubbelnummer per år.

Medlemskap i sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, 70 kronor (insättes på sällskapets postgirokonto nr 439 25 05 - 6). Ständigt medlemskap kan vinnas genom erläggande av en engångssumma om 500 kronor.

OKNYTT. Medlemsblad för Johan Nordlander-sällskapet.
ISSN 0349-1706